
Notes

Sobre l'edició crítica de textos contemporanis: a propòsit dels textos del *Diari 1918* de J.V. Foix publicats a Quaderns Crema, per Joan R. Veny-Mesquida

INTRODUCCIÓ

La recent aparició, en el catàleg de les Edicions 62, de la nova publicació de les obres completes del poeta J. V. Foix —ara amb l'encertat títol d'*Obra poètica en vers i en prosa*—, a cura de Jordi Cornudella i les manifestacions que aquesta ha suscitat obren un debat sobre el sentit i la funció de les edicions «crítiques» de textos contemporanis.¹ El debat en qüestió neix de les discrepàncies entre aquesta edició de Cornudella i la de Jaume Vallcorba, publicada als Quaderns Crema entre 1983 i 1997 en catorze volums. Com a curador de textos foixians (el 1993 vaig publicar una edició crítica de *Tocant a mà...*, que he ampliat a tot el *Diari 1918* en la meua tesi doctoral), m'ha plagut d'inventariar i or-

denar aquests trets per presentar-los en aquest escrit, de cara a aclarir malentesos i prevenir de despropòsits² i a aportar el meu granet de sorra a la reflexió teòrica sobre la crítica filològica catalana de textos contemporanis.

Abans de començar, vull advertir que l'anàlisi dels textos en prosa foixians editats per Vallcorba no serà especialment exhaustiva i detallada perquè l'he bastida sobre qüestions que he anat trobant en aquestes edicions a mesura que he anat comparant la seva edició dels textos que van anar a parar al *Diari 1918* i la meua. Vull dir que no hi he anat a buscar, a consciència, els possibles desencerts, ni n'he fet cap examen minuciós, ni hi he volgut dedicar gai-

1. Veg. Quim ARANDA, *Un Foix més complet*, «Avui» (25-V-2000), p. 38 i Josep MASSOT, *Edicions 62 publica la obra poètica de Foix a los tres años de que Crema acabara la suya*, «La Vanguardia» (25-V-2000).

2. Veg. Jordi GALVEZ, *La aventura de Foix*, «La Vanguardia» / Libros (26-V-2000), ps. 1-2; Ll[uis] B[onada], *Ed. 62 edita un nou Foix, excels com el de Vallcorba*, «El Temps», núm. 834 (6-VI-2000), p. 85.

re més temps del que hi esmerçaria qualsevol lector avesat a consultar edicions crítiques: no sóc dels que veu el gra de palla a l'ull aliè i no s'adona del mac que orba el propi. Parteixo del convenciment que tota nova edició d'un text ja publicat no ha de ser contrària al de l'edició anterior. En el meu cas, si més no, és el resultat de l'observació i la col·lació dels testimonis coneguts dels textos del poeta controlats per ell mateix. Com que no crec en el text *definitiu*, sinó en el text editat, com a hipòtesi de treball, amb major o menor cura, diria, en aquest sentit, que no hi ha «oposició» entre les edicions: sí, si se'm permet, discrepància.

Aquestes són, per ordre alfabètic, les referències als testimonis que apareixen en aquest treball:

- ?? *Tres poemes*, testimoni no localitzat. Se'n conserva una còpia a l'Arxiu Foix (1931).
- OF «0 figura», núm. 7 (març de 1953).
- α β γ Mecanografiats amb els primers originals de *Tocant a mà...* (Arxiu Foix).
- ε Còpia incompleta (amb paper carbó) de E.
- E Mecanoscrits de les carpetes *Darrer comunicat* i *Tocant a mà...* de l'Arxiu d'Edicions 62, amb la versió mecanografiada gairebé definitiva d'aquests llibres (actualment dipositada a l'Arxiu Foix).
- A Mecanoscrit per a la primera edició d'*Allò que no diu «La Vanguardia»*.
- AA «L'Amic de les Arts», núm. 5 (agost de 1926) a núm. 30 (desembre de 1928).
- ALV *Allò que no diu «La Vanguardia»*, (Barcelona, Proa, 1970).
- AR «Art», núm. 4 (Lleida 1933).
- AT «Artesa» (Burgos, desembre de 1971).
- CN «Criterion», núm. 17 (1963).
- CR *In memoriam Carles Riba (1959-1969)* (Barcelona, Institut d'Estudis Hel·lènics / Departament de Filologia Catalana / Edicions Ariel, setembre 1973).
- CT *Catalans de 1918* (Barcelona, Edicions 62, 1965).
- D Manuscrit amb dues proses de *Del «Diari 1918»* (Arxiu Foix).
- DAR *Darrer comunicat* (Barcelona, Edicions 62, 1970) («L'Escorpió», 1).
- DDI *Del «Diari 1918»* (Barcelona, Joaquim Horta, 1956) («Signe», 1). Se'n conserva un exemplar corregit per l'autor a l'Arxiu Foix.
- DIA *Diari 1918* (Barcelona, Edicions 62, 1981) («MOLC», 67).
- EN1 Enregistrament en cinta de cassette d'una lectura de poemes de *L'Estrella d'En Perris* (i altres llibres) feta pel poeta mateix la diada de Sant Esteve de 1964. Còpia conservada a l'Arxiu Foix.
- EN2 Enregistrament en cinta de cassette d'una lectura de poemes de *Darrer comunicat* i *Tocant a mà...* feta pel poeta mateix a casa del doctor Esteve Padrós Fradera el 1970. Còpia conservada a l'Arxiu Foix.
- EN3 Enregistrament en cinta de cassette d'una lectura de poemes de *Darrer comunicat* i *Tocant a mà...* (i altres llibres) feta pel poeta mateix la diada de Reis de 1973. Còpia conservada a l'Arxiu Foix.
- EP *Quatre poemes*, «El Pont», núm. 51 (març de 1971).
- GER *Gertrudis* (Barcelona, L'Amic de les Arts, 1927).
- HX «Hèlix», núm. 7 (novembre de 1929).
- J Fotocòpia del mecanoscrit de la versió en vers d'«El pàl·lid anònim» tramès com a felicitació d'aniversari a Joana Givanel el 1970 (Arxiu Foix).
- JP *Homenatge a Joan Prats* (Barcelona, Fundació Joan Miró / Centre d'Estudis d'Art Contemporani / La Polígrafa, 1975).
- JU Jaime Ferrán, *J. V. Foix* (Madrid, Júcar, 1987). («Los poetas», 69-70).
- KRT *KRTU* (Barcelona, L'Amic de les Arts, 1932).

- L Mecanoscrit de *L'Estrella d'En Perris* (Arxiu Foix).
- LC *100 pàgines triades per mi* (Barcelona, La Campana, 1987).
- LEP *L'Estrella d'En Perris* (Barcelona, Fontanella, maig 1963) («Signe», 11).
- LEPg Galerades de *L'Estrella d'En Perris* destinades a la censura (Arxiu Foix).
- LP «La Publicitat» (19-V-1933).
- LR «La Revista», any XII (gener-desembre de 1926).
- LV1 *La ventada del somni*, dins Frederic Amat, ...capses per obrir, capses per tancar... (Barcelona, Galeria Aquitània, 5 novembre - 6 desembre 1971).
- LV2 *La ventada del somni*, dins la carpeta homònima de gravats de Frederic Amat (Barcelona, La Polígrafa, 1983).
- MA *J. V. Foix en els seus millors escrits* (Barcelona, Miquel Arimany, 1973).
- MH *J. V. FOIX, Bien lo sabéis y es profecía / Ho sap tothom i és profecía* (Barcelona, Edicions del Mall, 1986) («Marca Hispànica»).
- OC1 *Obres completes / 1: Poesia* (Barcelona, Edicions 62, 1974¹ i 1984²) («Clàssics Catalans del Segle XX»).
- OC2 *Obres completes / 2: Prosa* (Barcelona, Edicions 62, 1979¹ i 1985²) («Clàssics Catalans del Segle XX»).
- OC4 *Obres completes / 4. Sobre literatura i art* (Barcelona, Edicions 62, 1990) (Hi ha versions d'algunes proses disperses del *Diari* i dels pròlegs de *DAR* i *TOC*).
- OM *Antologia poètica* (Barcelona, Proa, 1978² [1973]) («Óssa Menor», 76).
- OPS *Obres poètiques* (Barcelona, Nauta, 1964) («La paraula viva»). N'hi ha com a mínim tres exemplars corregits o fets corregir per l'autor.
- PA «Papeles de Son Armadans», any XVII, tom LXVII, núm. CC (novembre de 1972).
- PJ Enriqué BADOSA, *Antologia de J. V. Foix* (Barcelona, Plaza & Janés, 1969¹, 1975² i 1988³).
- R Mecanografiat de la prosa *L'espia-monges* per a CR (vegeu *supra*) (Arxiu Foix).
- SO «Serra d'Or», núm. 163 (abril de 1973).
- TOC *Tocant a mà...* (Barcelona, Edicions 62, 1972) («L'Escorpi», 10).
- TR «Trossos», núm. 4 (març de 1918).
- UN TEXT DEFINITIU?
- Valor textual vs. valor documental dels testimonis*
- El 1987, en un article escrit en ocasió de la mort del poeta, Jaume Vallcorba justificava els motius que l'impel·liren a assumir, el 1983, la responsabilitat d'editar les obres de Foix: «[...] *su obra* [de Foix] *había sido recogida en un volumen publicado en el año 1964 por Nauta, sobre el cual Ferrater corrigió numerosas erratas, anotando además algunas sugerencias y dudas. Esas erratas y la lista de sugerencias fueron sometidas a la consideración del poeta, el cual modificó algunas líneas de su obra que de ellas derivaban. [...] Pasó el tiempo y Foix paseaba por la plaza de Sarrià [...]. Le abordé con insolencia adolescente [...]. Hablamos de poesía y de su poesía [...]. Al hablar de sus versos recordamos a Ferrater. Y apareció de nuevo la lista de sugerencias. No escondió Foix el disgusto que le producían las erratas que afeaban la edición de Nauta y que, incomprensiblemente, se reproducían en las ediciones posteriores, así como el deseo de introducir algunos de los cambios propuestos por Ferrater. [...] Al convertirme yo en editor, uno de mis primeros proyectos fue el de publicar de nuevo las obras de Foix, libres de las erratas transmitidas desde 1964.»³*
- En aquell article, Jaume Vallcorba vo-

3. J. VALLCORBA-PLANA, *Un excelente luchador del léxico y la métrica*, «El País» (30-I-1987), p. 22.

lia donar compte de la seva decisió de convertir-se en editor de Foix i deixava ben clara la finalitat última que perseguia: la «restauració» dels textos foixians i l'establiment d'un text «definitiu». D'aquesta manera, apostava decididament per una edició on el pes del valor *textual* dels testimonis (emprat per a restaurar lliçons errònies) havia d'esdevenir tan important que ofegaria qualsevol especulació sobre el seu valor *documental* (destinat a il·lustrar el procés de gestació dels textos).

Aquest fet mediatitzaria de forma taxativa les seves edicions. Vegem, si no, les dels dos darrers llibres del *Diari*. A la *Nota a aquesta edició de Darrer comunicat*, Vallcorba escriu, després de presentar els dos mecanografiats que es conserven del llibre: «El nombre de variants textuales significatives en aquests dos mecanoscrits és tan elevat, que hem cregut oportú consignar-les en apartat sempre que aportessin llum nova a la comprensió del text o fossin clarament variants d'autor. També hem utilitzat els mecanoscrits, en apartat positiu, en aquells casos que la lliçó de 1970 era clarament errònia.» Aquesta explicació, a la *Nota a aquesta edició de Tocant a mà...*, se sintetitza en: «Per a la fixació definitiva del text s'han tingut també en compte tres mecanoscrits, que hem utilitzat en apartat positiu quan ha calgut.» De manera que, en ambdós casos, el lector no té accés a aquest «elevat» nombre de «variants textuales significatives.»

Lliçó «correcta» vs. lliçó «original»

«En cualquier caso, [...], puedo decir que mi edición restituye el texto original e incluso, en algunos casos, restituye versos completos que habían desaparecido en ediciones previas, sea porque Foix nunca revisó las pruebas de imprenta o por lo que sea.»⁴ Amb el temps,

4. *Quaderns Crema y Edicions 62 pugnan por la obra de Foix*, «El País» (29-1-1992).

arran de la lectura atenta i de l'anàlisi del text que comporta tota edició crítica, aquesta voluntat filològica va desguassar en una postura com la que va menar Ferrater a confeccionar i fer arribar a mans de Foix aquelles llistes de correccions, dubtes i suggerències de què parla el mateix Vallcorba. És a dir que, sobretot a partir de l'edició de *Sol, i de dol*, l'editor no es va limitar a esmenar les famoses errades d'impremta sinó que a) va corregir errors ortogràfics i gramaticals del poeta mateix i b) va introduir alguns nous canvis —això sí, «amb la total acceptació del poeta» tal com avisa la *Nota a aquesta edició* que encapçala *Sol, i de dol*.⁵ Dit ras i curt: no va restituir la lliçó original sinó la lliçó correcta.

a) Els errors comesos pel poeta mateix reben idèntic tracte, a les edicions de Vallcorba, que les errades d'impremta. Els exemples que es podrien adduir en aquest sentit no són pocs, i es detecten en les edicions de Crema fàcilment: quan la correcció de Vallcorba està avalada per algun testimoni, aquest ho fa notar, després de la indicació d'«errada» en apartat positiu («la lliçó *x* prové de ...»); quan no, el suposat error és advertit amb la sola indicació d'«errada» (vegeu, per exemple, les ps. 60 i 62 de la seva edició de *Darrer comunicat*).

b) Resultaria del tot excessiu i fins i tot de mal gust posar en dubte la lucidesa de Foix —que tenia noranta anys quan Vallcorba començà a publicar la sèrie de l'*Obra poètica*— a l'hora d'«acceptar» els canvis proposats per Vallcorba, però val la pena de tenir present que alguns dels paradigmes que segueixen les modificacions de l'editor han estat aplicats *amb posterioritat* a la mort de Foix. La generalització de la cursiva per a l'estil directe, posem per cas, Vallcorba la duu a terme només a partir de l'edició de *Del «Diari 1918»* el 1991, i no abans, amb *Gertrudis i KRTU*, ni tampoc

5. També a la *Nota* de l'edició de *Les irrealis omegues*, p. viii: «El lector advertirà uns quants canvis dels quals no es dóna justificació en l'aparat, i que van ser introduïts per l'autor per a aquesta edició, a suggeriment de l'editor.»

després, en alguns casos de *Darrer comunicat i Tocant a mà...* on la cursiva té un valor emfàtic, que és exactament el valor que té el subratllat en els mecanografiats foixians: no sé si aquesta decisió tipogràfica era necessària ni fins a quin punt pot desvirtuar el sentit d'algunes frases. Un exemple: la primera prosa de *L'Estrella d'En Perris*, «Era jo sol...», que a la primera edició està tota en cursiva excepte el fragment en estil directe, que es presenta en rodona i negreta, i que a la segona edició, dins les *Obres poètiques*, està tota en cursiva, a l'edició de Vallcorba ha estat traslladada per complet en rodona, tret del susdit fragment en estil directe, que està en cursiva. Sembla que el fet que la primera prosa del recull aparegui en cursiva pot suggerir prou coses: no conservar-la priva el lector de conèixer un matís interessant de la funció d'aquesta prosa.

Fins i tot en època més reculada, la polidesa i diplomàcia foixianes el feien «cedir» davant determinats canvis proposats per amics i estudiosos. Jordi Madern, a qui agraeixo el seu permís per fer pública aquesta significativa anècdota, m'ha explicat que, essent al Port de la Selva, ell, Foix i un il·lustre estudiós i col·lega del poeta —de qui no em va dir el nom, però si es té present la llista dels habituals al Port no serà difícil d'endevinar-lo— aquest benintencionat amic, després d'un breu debat amb Foix, li va canviar un mot per un altre, amb l'aparent acceptació del poeta. Quan aquell se'n va haver anat, romanos sols Madern i el poeta, aquest li va venir a dir: «No en facis cas: quan jo poso un mot, sé exactament el que em faig.»⁶

6. Recordeu, en aquest sentit, el canvi de «graons» per «esglaons», fet per Carles Riba en un text de *KRTU*, canvi que Foix ha respectat en les edicions posteriors, malgrat que a tot arreu fa servir «graons», per respecte a Riba. Veg. Xavier FEBRÉS (ed.), *Narcís Comadira i J. V. Foix* (Barcelona, Ajuntament - Laia, 1985), ps. 21-22 (*Diàlegs a Barcelona* / 7); versió d'Albert Manent a *J. V. Foix* (Barcelona, Labor, 1992), p. 37.

«Variant» vs. «error»

Les conseqüències textuals dels usos dactilogràfics foixians; les mateixes equivocacions involuntàries del moment de la creació; la introducció de variants i errors mentre l'autor reelabora els seus textos; la poca cura de l'autor a l'hora de presentar originals revisats a consciència, tant si són mecanoscrits (*L* i *E*) com ja tipografiats (*OPS*); la ulterior contaminació de l'obra a càrrec de correctors excessivament primmirats i de linotipistes escassament zelosos; la desídia i consegüent incúria foixianes en el moment de corregir proves de galera o de pàgina: vet aquí els elements que en els textos de Foix han col·laborat a difuminar la frontera entre els conceptes de *variant* i *d'error*. Ja ho havia advertit Pere Gimferrer, en la *Nota sobre les variants* que va incloure en el seu valuós llibre sobre l'obra de Foix: «les errates, nombroses, de les *Obres poètiques* de 1964, que a vegades poden semblar, fal·laciosament, variants».⁷

Aquesta dilució de «variants» i «errors» obliga l'editor a prendre partit davant un dels dilemes bàsics de la crítica textual. Alberto Blecu a l'ha resumit, referint-se a la crítica de textos medievals, en el següent paràgraf: «*Conviene distinguir [...] entre lección auténtica u original y lección correcta, pues tanto los errores como las innovaciones son, en efecto, desvíos de un modelo ideal. Ese modelo, no obstante, puede ser el original u otro del que derivan todos los testimonios conservados, y que habitualmente se denomina arquetipo. Este arquetipo puede traer lecciones no auténticas pero aparentemente correctas que pasan a sus descendientes. Y no es ocioso recordar, asimismo, que una lección auténtica puede ser errónea, ya que [...] los autores cometen también errores inevitablemente en el acto de escribir.*»⁸

7. Pere GIMFERRER, *La poesia de J. V. Foix* (Barcelona, Edicions 62, 1974), p. 100.

8. Alberto BLECUA, *Manual de crítica textual* (Madrid, Castalia, 1983), p. 48.

Línies generals de l'edició de Vallcorba

L'examen de les edicions de Vallcorba i el coneixement de les declaracions que el mateix editor ha publicat ací i allà demostren com aquest s'hi ha enfrontat —potser per la seva formació romanística, potser per interessos editorials fàcils d'imaginar però que no crec oportú de concretar— amb mentalitat d'editor de textos medievals, com si es tractés de reconstruir un text corromput per copistes o malmès pel pas del temps. Ho deia Vallcorba mateix: «no es tractava de reproduir un text més o menys corregit per Foix (i per Ferrater), sinó d'acabar-se al corpus poètic foixià com si es tractés d'un text antic deturpat per la tradició impresa. És a dir, de fer una *emendatio filològica*».⁹ La conseqüència més immediata i més evident d'aquesta voluntat troba sortida, en les seves edicions, en una presència no tant excessiva com innecessària de l'*emendatio ope ingenii*, basada en la *divinatio*, és a dir, en el recurs a l'esmena i a la consegüent proposta d'una lliçó no avalada per cap testimoni: cas més palès, el de la repuntuació del text.

Dit d'una altra manera, la mirífica determinació inicial de corregir els errors *alienos* al poeta va convergir amb la decisió de rectificar també errors de l'autor mateix, sovint sense tenir present que, en una edició que es presenta com a crítica, els «*errores de autor, si son puramente mecánicos, pueden subsanarse —siempre indicándolo, claro está, en el aparato crítico—; los errores culturales, en cambio, deben mantenerse*».¹⁰

D'aquesta manera, la fixació del procés de gestació i evolució del text, pròpia de l'edició de textos contemporanis, sembla haver passat a segon terme i, amb ella, alguns dels elements que l'ortodòxia ecdotica considera capitals en l'elaboració de tota edició crítica, a saber: 1) exhaustivitat en la

recerca de les fonts crítiques; 2) exhaustivitat en la *collatio* de les variants i coherència en la seva *selectio*; 3) claredat i coherència de l'aparat crític; i 4) limitació, en la major mesura del possible, de les intervencions de l'editor a la *selectio* de variants i l'esmena, si és necessari, argumentada i justificada, amb l'ajut d'altres testimonis.

EXHAUSTIVITAT EN LA RECERCA DE LES FONTS CRÍTQUES

Una tasca ímproba

El terreny més llenegadís sobre el qual ha de caminar l'editor de textos contemporanis és el de la recopilació de *totes* les fonts, impreses i autògrafes, del text objecte del seu estudi: mai no hi pot haver en el seu esperit la certesa absoluta que tal o tal altre fragment no ha estat publicat en aquesta o aquella rara publicació periòdica d'aneu a saber quina comarca del país —o forana— o que un o altre amic o company d'epístoles en guardi alguna versió autògrafa o mecanoscrita dins aneu a saber quin calaix de mals endreços. O que no apareguin, en alguna vella caixa humitejada pel temps d'alguna casa editorial aquells originals que tothom ha donat per perduts. És un risc que l'editor assumeix a contracor i que el lector accepta sense gaire entusiasme però amb una benevolència que és més gran com més indicis del seu desig d'exhaustivitat presenta l'editor en les seves edicions, intenció que el més condescendent dels lectors no acaba de trobar en l'edició de Vallcorba.

Així, per posar un exemple paradigmàtic, és més que raonable que en la seva edició de *Sol, i de dol* no apareguin les versions dels sis sonets fets «públics» als «Amics de la Poesia», plec clandestí de reduïdíssim tiratge, difícil de consultar.¹¹ Però costa més

9. Jaume VALLCORBA, *De l'edició crítica de la seva poesia*, «Cultura», núm. 52 (gener de 1994), p. 39.

10. Alberto BLECUA, *Manual...*, p. 121.

11. De les sessions de lectura de poemes dels «Amics de la Poesia» «s'editaren uns quadernets commemoratius d'una extensió generalitzada de vuit fulls —setze, excepcionalment—, i un tiratge de 150

de justificar l'omissió, a la mateixa edició, dels testimonis foixians apareguts a llocs com «L'Amic de les Arts», revista de la qual s'ha fet en els darrers temps un bell facsímil que l'ha posada a l'abast de l'estudiós, o com l'*Antologia de la poesia catalana. Els contemporanis* de F. Gutiérrez, que encara es pot comprar en algunes llibreries de vell i que està en la llista dels catàlegs de les biblioteques més importants del país.

És evident que la compilació del major nombre possible de fonts crítics no té cap mena de sentit per ella mateixa, però no ho és menys que aquesta proporciona un material imprescindible que pot ajudar a prendre decisions compromeses en un moment determinat. Un exemple, només, dibuixa clarament el paradigma d'aquesta evidència: el vers 10 de la primera part del poema «Consells a Laia» diu, en la seva primera versió coneguda («La Cònsola», núm. 13, abril de 1920, p. 66):

«dels tetus nats a l'alba, de l'olor»

on «tetus» apareix a ulls del lector com una errada evident, que Vallcorba corregeix, «per hipòtesi» (segons llegim al seu aparat dels *Poemes esparsos*, p. 167), de la manera següent:

«dels fetus nats a l'alba, de l'olor».

El cas és que aquest poema, amb la seva segona part, va aparèixer el 14 de desembre del 1922 a «La Publicitat», amb l'ordre

invertit i alguna variant, com ara la d'aquest vers:

«dels tetins nats a l'alba, de l'olor».

Si Vallcorba hagués tingut en compte aquest testimoni, del qual ja havia donat notícia Joaquim Molas,¹² no li hauria calgut conjecturar la seva poc reeixida correcció.¹³

Elecció del text base

En els dos primers llibres del *Diari* (*Gertrudis* i *KRTU*), Vallcorba no arriba a explicitar quina edició pren com a base per al seu text. A la del primer només avisa que «el text de *Gertrudis* que el lector té a les mans és, com els de la resta que han de compondre la sèrie present d'*Obres Poètiques*, el que Foix dóna com a definitiu». I, de seguida, cuita a afegir: «Conté algunes modificacions respecte de les edicions anteriors, així com l'esmena d'errades que, tot i deformant-ne la comprensió, s'han reproduït successivament de forma inexplicable. S'ha retornat la forma original a alguns mots ultracoreguts en lliçons precedents.» No esmenta en cap moment el volum corregit de les *Obres poètiques* de Nauta, que són la base de la major part de les seves edicions posteriors: per a establir el text d'aquests dos primers llibres no va consultar el susdit volum o, en tot cas, no consta que se'n servís a cap dels aparats d'aquests dos pri-

exemplars numerats» (Enric GALLÉN, *La literatura sota el franquisme: de l'ostracisme a la represa pública*, dins Martí de RIQUER, Antoni COMAS & Joaquim MOLAS, *Història de la literatura catalana*, vol. X, Barcelona, Ariel, 1987, p. 218 n. 19). La sessió en què Foix llegí aquests poemes se celebrà el 20 de desembre del 1942. Maurici Serrahima (*Del passat quan era present*, Barcelona, Edicions 62, 1972, p. 118) la recordava així: «Sobretot, m'impresionen uns sonets inèdits, a la manera clàssica —més Ausiàs March que no pas Petrarca—, amb un domini excepcional i personal de l'idioma, i una gran intensitat expressiva.»

12. Primer, al *Pròleg* a l'edició facsímil de «La Cònsola» (Sabadell, AUSA, 1993), p. 11 i després, a *El retrat d'un poeta adolescent. Notes per a una lectura de «Gertrudis»*, de J. V. Foix (Barcelona, discurs de recepció a la RABIB, 1993, p. 32 n. 22); recollits amb els títols «La Cònsola», una revista mítica i «Gertrudis» o l'aventura d'un jove poeta a *Obra crítica I*, 1 (Barcelona, Edicions 62, 1995), ps. 455 i 468 n. 22, respectivament.

13. «Tetins», a més, no és una forma estranya al poeta: apareix també a la primera versió (a «L'Amic de les Arts», núm. 25, maig de 1928, p. 192) del sonet «Fugiré carrer enllà...» de *Sol, i dol*, versió de la qual Vallcorba tampoc no dóna notícia. Ja a la versió següent, dins del llibre, el mot serà substituït per «mellons».

mers volums. Per a l'edició dels dos llibres següents, en canvi (*Del «Diari 1918» i L'Estrella d'En Perris*), pren com a base «el text ofert pel volum *Obres poètiques* (Barcelona, Nauta, 1964), corregit per l'autor», segons adverteixen la *Nota a aquesta edició de Del «Diari 1918»* i la de *L'Estrella d'En Perris*. Per a les dels dos darrers (*Darrer comunicat i Tocant a mà...*), el text base és el de les respectives primeres edicions, publicades amb posterioritat (Barcelona, Edicions 62, 1970 i 1972) a la data d'aparició de les *Obres poètiques* de Nauta.

La decisió de prendre com a base aquestes edicions (1964, 1970 i 1972), existint com existeixen edicions posteriors fetes en vida del poeta, bandeja una premissa bàsica en l'edició crítica de textos contemporanis segons la qual el text definitiu ha de ser, en principi, el darrer publicat autoritzat per l'autor. Aquest punt, en tant que no hi ha receptes prèvies i que cada cas demana el seu propi mètode, val la pena de qüestionar-lo pel mateix motiu que la cautela demana relativitzar qualsevol apriorisme o qualsevol idea elemental. El benefici d'aquesta prevenció hauria de treure el cap a l'hora d'acostar-se sense prejudicis als arguments que esgrimeix Vallcorba per justificar l'exclusió de les darreres edicions fetes públiques en vida del poeta: concretament, la de les *Obres completes* publicades per les Edicions 62 el 1979 i la del *Diari 1918* apareguda al catàleg de la mateixa editorial el 1981.

Els motius per descartar el primer recull, el de les *Obres completes*, són palesament dos, expressats ja a la *Nota a aquesta edició de Gerrudis: 1)* «recull, en línies generals, els errors i les errades de l'edició de 1964» i 2) «sense, tampoc, afegir cap variant». Una afirmació que sobta, en certa manera, perquè dona a entendre que Vallcorba no ha fet un buidatge exhaustiu d'aquests textos que bandeja: altrament s'hauria adonat que lliçons com «xarracs» i «assexuats» (que apareixen a les seves edicions: VII: p. 35, línies 38 i 39) o «anèmones»

[II: p. 29, l. 18], «enfarritja» [XI: p. 15, l. 16] i «farellons» [XI: p. 77, l. 48] (que hi apareixen, a més, convivint amb «anèmones» [XI: p. 107, l. 6], «enferritgen» [XII: p. 59, l. 41] i «farallons» [XII: p. 35, l. 9]) són corregides ja a OC2, pel poeta o pel corrector de torn, per les formes correctes «xerracs», «assexuats», «anèmones», «enferritja» i «farallons». El segon, el del *Diari 1918*, no l'esmenta en cap moment: la seva consulta, tanmateix, li hauria fet parar esment que, posats a corregir, «simolsa» (I: p. 23, l. 7), «pulsant» (I: p. 41, l. 26), «wíking» (I: p. 61, l. 7) o «embatumats» (de *betum*, a XI: p. 57, l. 18, que conviu, per cert, amb la correcta «embetumar» [a XII: p. 85, l. 3]), formes que es troben a les pàgines de les seves edicions, no surten al diccionari si no és sota «cimolsa», «polsant» (gerundi de *pol-sar*), «víking» i «embetumats», que són les correctes i les que recull *DIA*. O que algunes correccions que fa ell al seu text (com la d'«estofat» per «estufat», a XII: p. 25, l. 20) havien estat fetes ja a *DIA*. Igualment, l'acarament amb textos d'algunes de les edicions soltes d'escrits foixians publicades amb posterioritat a les edicions en volum i la col·lació de les esmenes d'alguns errors que aquelles brinden li haurien servit per constatar que algunes de les correccions que ell proposa ja havien estat fetes en altres versions. En definitiva, la ponderació mena a minimitzar l'èmfasi sobre la incúria aliena. I el convenciment que la perfecció —també la tipogràfica— no existeix: a les mateixes edicions foixianes de Vallcorba, sense anar més lluny, trobem separacions incorrectes de síl·labes a final de línia («esful-len» [VIII: p. 61, l. 12-13], «defal-lences» [VIII: p. 117, l. 7-8], etc.), un «graçava» (per «glaçava» [II: p. 59, l. 29]), un «rectificada;çi» (per «rectificada; i», a VIII: p. 89, l. 12), un «map d'Espanya» (XII: p. 61, l. 6) o un «reproduïr» (I: p. viij, l. 11), per posar alguns exemples trobats a l'atzar, que en absolut no desmereixen, segons el meu criteri, el nivell de qualitat tipogràfica d'aquestes edicions.

En tot cas, resulta que part de les correccions dels famosos «errors» de l'edició de Nauta —que ell mateix ha insistit a subratllar— fetes per Vallcorba a les seves edicions havien estat ja dutes a terme a *OC2* i a *DIA* (a *OCI* hi són totes, aquestes esmenes, tret de la coneguda «colg» per «colc», que figurava, però, en una breu fe d'errates inclosa en full a part en alguns exemplars), ni que fossin les «dels més evidents —i per això menys perillosos— i sense que l'autor hi introduís cap modificació —per bé que la nota preliminar de la segona edició del volum II d'aquestes *Obres completes* afirmi el contrari: hi deu haver alguna raó de pes que se m'escapa per a una tan pintoresca i falsa afirmació».¹⁴ Doncs bé: l'afirmació —que suposo que deu ser «pintoresca» en tant que «falsa»— descriu la més veritable realitat, ja que al text de *OC2* hi ha canvis que jo crec imputables només a l'autor. Per exemple, costa d'atribuir a algú que no sigui el mateix autor l'establiment de la concordança en aquest fragment de la prosa que obre *Darrer comunicat*:

«Ja no hi ha mots per a dir que els mots ja no són mots i que tot just si guardem la paraula. Els han passats [...], els han penjats [...], els han lapidats [...], els han guillotinat [...], els han assassinats [...], els han posats [...], els han estripats [...], n'han donat la sang [...], n'han polvoritzats [...], els han desvirginats [...], els han vomitats [...], els n'han llevat la pell,

14. Jaume VALLCORBA, *Nota a aquesta edició, de Sol, i de dol* (Barcelona, Quaderns Crema, 1985), p. ix.

15. Cal tenir present, a més, que el canvi s'havia produït ja a l'antologia de Badosa (recordem que la segona edició de *PJ*, del 1975, pren *DAR*, del 1970, com a base): no sembla probable que dos correctors —el de *PJ* i el de *OC2*— coincidissin, per línies diferents, en la mateixa correcció. A l'Arxiu Foix, encara, es conserva l'enregistrament d'una lectura d'aquesta prosa feta pel poeta la diada de Reis de 1973, en la qual Foix —que devia llegir de *DAR*— fa la concordança en tots els casos de *OC2* excepte a «estripats», «desvirginats» i «vomitats».

l'han assecada i l'han feta tibant per als timbals de guerra OC2 DIA - passat - penjat - lapidat - guillotinat - assassinat - posat - estripat - polvoritzat - desvirginat - vomitat - ε E *DAR*.¹⁵

A més, el «falsari» que va proporcionar a Joaquim Molas els continguts de l'esmenada nota preliminar —segons m'assegura el doctor Molas, que va ser qui va passar la informació a Edicions 62 per a l'elaboració d'aquesta nota— va ser el mateix Foix, que devia fer-ho amb prou coneixement de causa. Sobre aquest punt, cal afegir que en l'edició de *Sol, i de dol* de Vallcorba l'editor avisa que hi ha alguns «nous canvis suggerits per l'autor» (*Nota a aquesta edició*, p. ix). Aquesta afirmació crea en el lector unes expectatives que després es veuen frustrades, en fullejar l'edició en qüestió: aquests «canvis» es perden dins el gruix de correccions de l'editor perquè aquest no hi ha posat cap senyal que els en diferenciï.

Estic convençut que, en aquest cas, carregar les culpes de la transmissió dels errors sobre les espatlles dels responsables d'una editorial és desvirtuar la veritat: aquí sí que, com deia Vallcorba, «hi deu haver alguna raó de pes» per fer-ho. Valdrà la pena de tenir molt presents, en aquest sentit, els fets següents: 1) part dels errors que presenta *OPS* es trobaven ja a les primeres edicions anteriors, d'on sembla lògic pensar que van passar inadvertits al mateix poeta en fer-ne la revisió; 2) les correccions de Ferrater que Foix sembla que va adoptar en alguns dels exemplars de *OPS* esmenats només van arribar a *OCI* i no a *OC2*, d'on cal concloure —segons es pot confirmar amb la consulta dels materials en què es va basar Edicions 62 per establir el text de *OC2*, conservats ara a l'Arxiu Foix— que l'exemplar de *OPS* que Foix va donar a l'editorial no estava corregit; i 3) ni Foix ni Ferrater tampoc no van advertir altres errors, alguns dels quals van ser corregits en edicions ulteriors i altres s'hi van perpetuar.

Omissió de diversos testimonis dels textos del «Diari»

En línies generals, l'edició de Vallcorba dels textos del *Diari* desestima tots els testimonis publicats amb posterioritat al text que l'editor estableix com a base, fins i tot aquells que es van imprimir en vida del poeta, algunes variants dels quals són prou significatives. Això implica, ultra els casos citats de les *Obres completes* i el *Diari 1918*, aquells textos fets públics —alguns, fins i tot, publicats o escrits *abans* de la data del text que Vallcorba pren com a base— dins antologies, revistes, diaris, miscel·lànies i catàlegs d'exposicions d'art, de major o menor difusió, a saber:

i. *De Gertrudis*. Falten les variants dels poemes «Les parets del *court...*», publicat molt posteriorment al volum però amb variants significatives a «*Criterion*» (1963, i recollit a *Catalans de 1918*, 1965, ps. 42-43), i «Les cases, de roure...» a «*Serra d'Or*» (abril de 1973, p. 36).

ij. *De KRTU*. Hi ha versions d'alguns textos publicades amb anterioritat a l'aparició del volum que no han estat tingudes en compte, concretament les del sonet inicial *Pistes desertes, avingudes mortes...*, publicat a les pàgines de «*L'Amic de les Arts*» núm. 12 (març de 1927, p. 20), i la sisena («—No és cap cavall...») i la sisena («*L'Home-Que-Ven-Coco...*») de les *Pràctiques*, publicades respectivament a «*L'Amic de les Arts*», núm. 31 (març de 1929, p. 11) i a «??» (octubre de 1931).

Altres poemes van ser reelaborats, en diferents graus, un cop publicat el volum: concretament, es tracta dels textos «Nois i noies...» i «Só jo que porto...» que sota el títol genèric de *Jocs d'infants* publicava «*La Publicitat*» del 19 de maig del 1933 i de les vuit *Notes sobre el Port de la Selva* que estampà la «*Revista de S'Agaró*» l'estiu del 1935 (on són nou, perquè la setena hi és presentada com si fossin dues proses diferents).

iiij. *De Del «Diari 1918»*. Falten les variants del poema «De cap a cap del carrer

hem...», publicat en versions prou diferents a «??» (octubre de 1931), a «*La Publicitat*» (27-I-1932) i a *Allò que no diu «La Vanguardia»* (Barcelona, Proa, 1970, p. 85). D'aquesta darrera, n'hi ha versió mecanoscrita a l'Arxiu Foix, la qual Vallcorba també desestima. Així mateix, tampoc no hi consten les variants dels dos poemes del manuscrit conservat a l'Arxiu Foix («—Res no és moridor...» i «Quan guitàvem, hora baixa...»). Semblantment, l'editor no deixa constància d'haver consultat l'exemplar corregit per l'autor de la primera edició del llibre, conservat a l'Arxiu Foix.

iiij. *De L'Estrella d'En Ferris*. Vallcorba no té presents les galerades de la primera edició, conservades a l'Arxiu Foix i destinades a la censura, que sovint ofereixen saboroses solucions entre el mecanoscrit *L* i la primera edició *LEP*. També hi trobem a faltar, malgrat les poques variants que presenta, la versió de la prosa «*Ahir a la nit...*» que Foix va publicar al número 7 de la revista que portava la triada Claret-Tharrats-Vilacasas «0 Figura» el març del 1963: dos mesos abans, doncs, de l'aparició de la primera edició en volum. Tampoc no hi ha constància que l'editor hagi escoltat la lectura de dues proses d'aquest llibre feta pel poeta, enregistrada el 1964 (*ENI*).

v. *De Darrer comunicat*. El text *Del real poètic*, que fa de pròleg, és una reelaboració de l'article *Poesia i Revolució* («*Quaderns de Poesia*», núm. 1, juny de 1935), el qual, al seu temps, aprofita, sense amagar-ho —«algunes observacions que m'ha vagat de fer durant aquests darrers anys i, si cal, de recordar-les»—, fragments de quatre articles apareguts entre el 8 de juliol del 1934 i el 3 de febrer del 1935 a «*La Publicitat*», tal i com indica la nota de Manuel Carbonell a les *OC4*, p. 86, fragments dels quals Vallcorba no dona notícia ni tampoc no en consigna les variants. En canvi, cita un segon mecanoscrit de la prosa *La casa del Rei* que no he pogut localitzar. Vallcorba tampoc no té present la versió en vers de la prosa *El pàl·lid anònim* enviada a Joana

Givanel com a felicitació d'aniversari el 1970 (publicada el 1997 per ell mateix a J. V. FOIX, *Entre algues, do'm la mà*, Barcelona, Quaderns Crema, 1997, ps. 57-58). D'aquest volum tampoc no ha tingut ocasió de sentir els enregistraments de dues lectures de poemes que el poeta va fer pels volts del 1970 (EN2) i el gener del 1973 (EN3).

vi. *De Tocant a mà...* Dels testimonis fets públics de forma impresa, Vallcorba no ha tingut en compte les dues versions de «La ventada del somni» publicades amb motiu de dues exposicions de Frederic Amat: la del 1971, *...capses per obrir, capses per tancar...* (Barcelona, Galeria Aquitània, 5 novembre - 6 desembre 1971) i la del 1983, *La ventada del somni* (Barcelona, La Polígrafa, 1983); ni tampoc la versió de *Nosaltres, els col·lectors de camions a 40 l'hora* a «Artesa» de Burgos. Dels mecanoscrits, no constata les variants de R amb la versió de «L'espiamonges», publicada a CR i que es conserva a l'Arxiu Foix. Com a *Darrer comunicat*, tampoc no dona notícia d'haver sentit els enregistraments de EN2 i EN3.

Omissió de testimonis d'altres llibres

Si, per palesar la manca d'exhaustivitat amb què ha estat duta a terme la recerca de les fonts crítiques, s'amplia la llista a les obres poètiques foixianes que no formen part del *Diari 1918*, les mancances són un pèl més inquietants:¹⁶

i. *De Sol, i de dol*. L'edició de Vallcorba no consigna les variants de la primera versió del famós sonet *Fugiré carrer enllà...* publicada a «L'Amic de les Arts», núm. 25 (maig de 1928, p. 192). Semblantment, entre 1936 (data del peu d'impremta del llibre) i 1947 (data en què el llibre sortí realment a la llum pública), Foix va donar a conèixer nou sonets més, que Vallcorba

tampoc no té presents. Per les diferències amb les versions del volum, sembla lògic de pensar que aquells són anteriors a aquestes: a quines «edicions originals», si no, faria referència Foix en el *Descàrrec* que obre *Sol, i de dol*? Les versions en qüestió, doncs, serien les dels *Sis sonets* dels «Amics de la Poesia» del 20 desembre 1942 (amb «És per la Ment que se m'obre natura», «Entre negros veig mil camins oberts», «Fuig el real però la sang m'aviva», «Com el macip errabund per les aules», «Amb ulls carnals opòs núvols i mars» i «Cerc el que lluu entre pedra i calçalobre») i les tres que recull l'antologia *La poesia catalana. Èls contemporanis* de F. Gutiérrez (Barcelona, Janés, novembre de 1947, ps. 441-442), és a dir «La Nit, diem; i el cor comú batega», «Quin mar fullós quan bufa el foranell» i «Feu, senyor Déu, el meu treball més dur».

ij. *De Les irrealis omegues*. Falten les variants dels poemes IX (*En palmells d'or...*) i XII (*Vaig obrir, cos balb...*), publicats a l'esmentada antologia de F. Gutiérrez (novembre 1947, ps. 437-440).

ijj. *De On he deixat les claus...* Hi ha versions de poemes del llibre no consignades a l'edició de Vallcorba amb variants de diversa consideració: *Vagava solitari pels fossats de la muralla...* («Quaderns de Poesia», núm. 7, febrer de 1936); *Descalç, damunt la calç...*, *És quan dormo que hi veig clar i Escorç de l'altre paisatge* («Poesia», núm. 16, aprox. estiu de 1945); *Vaig arribar en aquell poble...* (dins l'*Antologia* de F. Gutiérrez, novembre de 1947, ps. 436-437); *A l'entrada d'una estació...* (una versió a «Ariel», núm. 18, juliol de 1948, p. 70 i una altra a «Ínsula», núm. 95, el novembre de 1953, p. 14); *El difícil encontre* i *El transeünt i la seva memòria* («Curial», núm. 5, març-abril de 1950, ps. [10-11]) (la mateixa versió del segon havia de sortir també a «Alcalá», núm. 20, 10-XI-1952); i la *Balada dels cinc mariners exclusius i del timoner, que era jo* («Dau al Set», octubre de 1950). També hauria valgut la pena de recollir les poques variants de la versió d'*Èls assalariats del som-*

16. L'elaboració de la llista, tanmateix, no ha estat exhaustiva: només inventarié els textos que m'he anat trobant durant els anys que he dedicat a l'edició de les proses del *Diari 1918*.

ni..., que publicà «El Correo Literario» núm. 4 (agost de 1954), malgrat que sigui posterior a l'edició del llibre (1953).¹⁷

iiij. *D'Onze Nadals i un Cap d'Any*. Falten les variants dels poemes *Ho sap tothom i és profecia* i *Allunyeu-me dels vents...* publicats pels «Papeles de Son Armadans» (any I, tom III, núm. IX, desembre de 1956).

v. *De Desa aquests llibres al calaix de baix*. Vallcorba no deixa constància explícita d'haver tingut presents les versions dels poemes *Entre estibes de bales de cotó...*, *Secularment immòbils* i *L'inútil deler* publicats a l'esmentada *Antologia* de F. Gutiérrez (novembre de 1947, ps. 434-435); ni la de *Venc vidres als vidents...* editada a la *Corona literària oferta a la Mare de Déu de Montserrat* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1957, ps. 246-247, «Biblioteca Montserrat», núm. 2); ni la de *Tot és cleda i somès, enllà del segle* (publicada als «Papeles de Son Armadans», any III, tom XI, núm. XXXII-XXXIII, novembre-desembre de 1958, ps. 431-432); ni la de *Jo mirava, joïós, i escoltava...* (que formà part del *Llibre de tothom*, Barcelona, Alcides, 1962, p. 202), amb variants, alguna de consideració; ni tampoc no fa esment de les versions que publicà la revista «Poemes»: *En exhibir a la finestrella...*, al núm. 1 (hivern de 1963, p. 3) o *Als vinyars del camí...* i *El missatger va venir vestit...*, al núm. 7 (estiu de 1964, p. 3); ni la versió del poema *A Joan Miró*, publicada dins la carpeta *Miró. Barcelona 1964*, opuscle editat en ocasió de les exposicions Joan Miró (Barcelona, Sala Gaspar, Galeria Metras i Belarte, 1964); així com tampoc no esmenta la quarta i darrera versió, amb

17. Sembla que Foix feia referència a aquesta versió quan, en una entrevista publicada a «Destino» (núm. 888, 14-VIII-1954, p. 24), deia, després d'haver llegit aquest poema: «*Me han pedido este poema para su traducción castellana, y he añadido unas estrofas que todavía no he copiado.*» I això perquè «*yo nunca doy un poema por acabado. Creo que puede y debe ser retocado constantemente.*» Les estrofes, tanmateix, no les arribà a copiar. (Ja a les *Raons* que obrien el volum, Foix advertia que «No tots els poemes d'aquest recull [...] són, com els que en llur títol comencen per "Els assalariats del somni..." i "Per les cales ramoses..." (fragmentaris).

molt poques variants, del poema *La Marta en un bar davant el mar* que va publicar la revista «Sitges» el 1966.

vi. *De Poemes esparsos*. El volum que tanca la sèrie de l'*Obra poètica* no recull la *Lletra a Joan Salvat-Papasseit*: a desgrat que Foix la inclogué dins *OC2*, Vallcorba no la deu considerar un text de creació. A més, manca la prosa *Quan era fosc del tot...* («??» octubre 1931). Tampoc no hi apareixen els dos textos que formaven la part «pràctica» de *Teoria i pràctica del Sud-realisme* («Butlletí de l'Agrupament Escolar de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya», núm. 7-9, setembre de 1930, ps. 225-226), així com les quatre proses de l'article *Dades metafísiques sobre Sarrià* («Bella-Terra», núm. 9, octubre de 1924, ps. 324-327), del qual, curiosament, n'apareixen les dues primeres parts.

Tampoc no consten les variants de la versió del poema *Dansa* publicat a l'*Antologia general de la poesia catalana* de Riquer, Vergés i Teixidor (Barcelona 1936, p. 564), ni hi figuren les poques variants que ofereixen els mecanoscrits dels textos *Anna* (publicat a *Tarot de Quinze*, Barcelona, Ariel, 1975) i *La porta, estreta, era...* (aparegut a «El Ciervo» núm. 432, Madrid, febrer de 1987 i a la tercera edició de l'antologia bilingüe d'Enric Badosa), conservats a l'Arxiu Foix. Tampoc no hi ha constància de les variants del *Consells a Laià* que aparegueren a «La Publicitat» (14-XII-1922). Del poema *Tots hi serem al Port amb la desconeguda*, que Vallcorba edita en la versió de *OCI* sense esmentar-ne cap altra, n'hi ha sis d'anteriors: un manuscrit, dos mecanoscrits, dues lectures enregistrades i la impressió del Natalici, totes elles amb variants de diversa rellevància.

Confusions i imprecisions en les dades

Altres aspectes posen de manifest, a diferents nivells, la poca cura en l'elaboració de la *recensio* vallcorbaplana.

i. *Confusions en les dades.* A la *Nota a aquesta edició de KRTU* (p. vi), l'editor escriu: «I la revista "Art", [...], li reproduí, entre altres coses, una nova versió de *Vindrè més tard, demà...* al nº 4, sense data» quan, de fet, no és *Vindrè més tard, demà...* sinó *On aniré tot sol...* Semblantment, a la *Nota a aquesta edició de Desa aquests llibres al calaix de baix* (p. x), el poema «Declamava tot sol» apareix com publicat als «Quaderns de Poesia» (núm. 7, febrer de 1936), quan en realitat només ho va ser a l'*Antologia general de la poesia catalana* de Riquer, Vergés i Teixidor (Barcelona, Janés, 1936, ps. 564-565). Aquest lapsus s'agreuja quan, a l'aparat del poema en qüestió (p. 138), les variants que Vallcorba atribueix a la versió dels «Quaderns de Poesia» (inexistent) corresponen a les de la versió de l'antologia esmentada. És probable que Vallcorba el confongués amb el poema «Vagava solitari pels fossats...», l'únic de la sèrie publicada al número 7 dels «Quaderns de Poesia» que no va ser inclòs a *Desa aquests llibres...* (1964) sinó a *On he deixat les claus* (1953), les variants del qual, però, no consten en l'edició vallcorbaplaniana d'aquest volum.

ij. *Imprecisions en les dades.* A la *Nota a aquesta edició de Gertrudis* (p. vii), l'editor escriu: «"L'Amic de les Arts" havia de publicar una altra sèrie de textos del llibre: tot l'apartat *Sense simbolisme* s'estampava al número 5, d'agost de 1926», però, en realitat, no hi és tot: hi manquen «Gertrudis» i «Plaça Catalunya–Pedralbes», que Foix no publicà a «L'Amic de les Arts» sinó a «Trossos», tal i com indica el mateix editor abans de fer aquesta afirmació. Semblantment, Vallcorba hi afirma que les proses de l'apartat «Notes sobre la mar» foren publicades al número 6 de la revista sitgetana quan, en realitat, la darrera —la número 6, que comença «De lluny, tothom crida...»— romangué inèdita fins a la seva publicació en el volum del 1927. No és exacte, doncs, segons podem llegir unes línies més avall a la mateixa *Nota*, que «amb l'excepció del text *Les cases, de roure i de*

caoba... tots els poemes del llibre» haguessin «estat lliurats a revistes abans del seu aplec en volum». Val a dir que a la segona edició (setembre de 1983) Vallcorba relativitza un pèl la frase: «No tinc l'evidència que el text *Les cases, de roure i de caoba...* fos lliurat a cap periòdic, per bé que, si tots els altres ja s'havien publicat en aparèixer la primera edició del llibre, és del tot natural pensar que aquest no n'havia de ser una excepció. Jo, de tota manera, he estat incapaç de trobar-lo.»

A la *Nota a aquesta edició de Sol, i de dol* (p. ix), l'editor afirma que Foix no introduí cap modificació en el text de les *Obres completes*, però en realitat sí que n'hi introduí. Confirmen això dos fets: 1) que Francesc Vallverdú s'ha preocupat, en les obres completes de la col·lecció «Clàssics Catalans del Segle XX», que els autors hi diguin l'última paraula; i 2) que a l'exemplar de *OPS* en què es va basar Edicions 62 per a l'edició de *OCI* hi ha consignades —per una mà no identificada, que deu ser d'algú de l'editorial— les esmenes proposades per Ferrater al poeta.

EXHAUSTIVITAT EN LA COLLATIO DE VARIANTI I COHERÈNCIA EN LA SELECTIO

Variants no consignades a l'aparat

Òbviament, als aparats crítics de les edicions de Vallcorba falten les variants de tots aquells testimonis que no ha tingut en compte, conscientment o inconscientment, que, com hem vist, no són pocs. Alguna vegada, les variants no han estat recollides a consciència, sense, però, explicar-ne el motiu, com és el cas de les de la presentació d'*Onze Nadals i un Cap d'Any*. «De l'obra», diu Vallcorba a la *Nota a aquesta edició* que encapçala el volum, «se'n conserven els següents documents: [...] Una còpia mecanografiada del llibre [...] destinada a la censura, en la qual hi és redactada la presentació —amb algunes variants que no recullo— [...]»

Dels testimonis que ha tingut present a l'hora de fer la col·lació de variants, algu-

nes han passat per alt a l'editor, fet del tot excusable donada la ingent quantitat de variants que intervenen.

Incoherències de la selecció

Des del primer volum de la seva sèrie, Vallcorba deixa clar el criteri que seguirà a l'hora de seleccionar les variants: «El lector trobarà, referides al número de ratlla del text definitiu i en pàgina acarada, les variants lèxiques, morfològiques, sintàctiques i de puntuació, així com les errades que podien oferir lectures errònies, fent-ne notar la seva condició, però no les correccions estrictament ortogràfiques, la catalanització de mots estrangers o la notació no actual del diàleg, per bé que m'ha semblat oportú de mantenir la grafia original en reproduir les variants» (*Nota a aquesta edició de Gertrudis*, p. viij). Tanmateix, algun cop s'esmuny alguna variant ortogràfica:

1956: els samalons. Quan

(mentre el seu text diu «els semalons. Quan») o:

1956: les terenyines celestes i, a la calma

1964: celestes i, a la calma

(on 1956 = *DDI* i 1964 = *OPS*), en què, si no s'havien de consignar les variants ortogràfiques, hauria calgut resoldre de la manera següent:

1956 i 1964: celestes i, a la calma

Però el fet més remarcable és que el criteri de selecció de variants es veu restringit quan apareixen els mecanoscrits (casos de *L'Estrella d'En Perris*, *Darrer comunicat* i *Tocant a mà...*), ja que Vallcorba només hi recorre per avalar canvis de l'editor tendents a «restaurar» lliçons contaminades (errors de transmissió, de caixista, etc.). L'editor

hi duu a terme una dràstica selecció, en tant que, després d'admetre que el «nombre de variants textuais significatives [dels mecanografiats] és tan elevat», només fa constar les lliçons dels mecanoscrits «sempre que aportessin llum nova a la comprensió del text o fossin clarament variants d'autor» (*Nota a aquesta edició de Darrer comunicat*, p. ix); de manera que el lector es queda amb les ganes de conèixer aquelles variants «significatives» que s'hi troben en nombre «tan elevat.»

És una decisió dràstica i agosarada; discutible, si voleu, però plausible, en tot cas, si fos aplicada amb coherència. Comprovem-ho amb la comparació de les següents versions del final de la prosa *Darrer comunicat* (amb *VAL* assenyalo la versió de Vallcorba):

Si dellà la paraula teniu encara un mot per dir [...] no proveu pas de dir-lo: us llevaran la pell. *ε E*

Si dellà la paraula teniu encara un mot per dir [...] no proveu pas de dir-ho: us escurçaran la llengua. *DAR OC2 DIA*

Si dellà la paraula teniu encara un mot per dir [...] no proveu pas de dir-lo: us escurçaran la llengua. *VAL*

i la manera com són presentades les variants a l'aparat de l'edició de Vallcorba:

1970: dir-ho

La lliçó dir-lo prové d'A i de B

(on 1970 = *DAR*, *A* = *ε* i *B* = *E*; *A* i *B*, tanmateix, són original i còpia d'un mateix picat mecanogràfic). Em sembla que no cal fer-hi cap comentari: reprenent els mots de Vallcorba allà on justificava la seva selecció de les variants dels mecanoscrits, deia que només feia constar les lliçons d'aquests «sempre que aportessin llum nova a la comprensió del text [cas de “dir-ho”] o fossin clarament variants d'autor [cas de “us llevaran la pell”].» O és que «us llevaran la pell» no és, clarament, una variant d'autor? Aquesta és només una altra mostra de

la preocupació de Vallcorba per «restaurar» el text i del seu menysteniment per «documentar» la gestació de la lliçó darrera.

La decisió de reduir amb aquesta contundència la selecció de les variants autògrafes topa frontalment amb la suposada exhaustivitat (tret dels casos ja esmentats) de les impreses. El raonament seria el següent: com que a les edicions hi ha poques variants, val la pena de consignar-les totes, encara que no siguin significatives; dels mecanoscrits, en canvi, com que n'hi ha moltes, és millor seleccionar-ne —ja hem vist com— les variants d'autor o les que aportin llum nova a la comprensió del text, i obviar-ne les altres, encara que siguin significatives. De manera que, en conseqüència, el lector es trobarà un munt de variants impreses com ara

els monjos que hi viuen,] els monges
que hi viuen
per a mantenir-la] per mantenir-la
capcots] cap cots

entre moltes altres, que, si bé poden ser variants d'autor, no són significatives ni molt menys ofereixen llum nova a la comprensió del text i, en canvi, perd l'oportunitat de tenir notícia de variants mecanoscrites com «us llevaran la pell» o del tipus

Què cal llegir?] A qui li cal llegir? *L A*
qui cal llegir? *LEPg* Qui cal llegir? *LEP*
Versaires i metròmans,] Poetes, *L a.c.*

per posar dos exemples de la mateixa prosa, *Éra jo sol...*, que no només són variants d'autor significatives sinó que afegeixen llum nova al sentit exacte de la darrera versió (d'aquestes variants, Vallcorba només consigna la impresa a *LEP* i bandeja les dels mecanoscrits i les de les galerades).

CLAREDAT I COHERÈNCIA DE L'APARAT CRÍTIC

La crítica textual recomana la màxima

coherència en l'establiment i aplicació dels criteris que han de regir l'aparat crític.¹⁸ Els aparats de les edicions de Vallcorba, però, palesen importants diferències dins la resolució de cada criteri, a l'hora de contextualitzar les variants o de marcar les intervencions de l'editor, per esmentar dos exemples clars.

Aparat negatiu sense lemma

La tria de l'aparat negatiu sense *lemma* —sense la lliçó del text que s'edita precedint les variants, segons és habitual de fer quan es presenten les variants en pàgina acompanyada, com és el cas del de Vallcorba— obliga a contextualitzar la variant de manera que no es pugui confondre amb cap altre lloc de la línia a què remet. Si es vol que l'atenció del lector no es desviï cap als elements contextualitzadors i se centri purament en el lloc de la variant cal establir un patró per a aquests elements: si la variant es dona dins un mot, en principi n'hi pot haver prou amb la col·locació de la paraula que presenta la variant (per exemple si el text diu

jugaven a la morra darrere la gavarra de salvament de l'Aixopluc dels Nàufrags;

i hi ha la versió *DDI* que diu

jugaven a la morra darrera la gavarra de salvament de l'Aixopluc dels Nàufrags;

sembla prou entenedor establir l'aparat següent:

darrera *DDI*

que és exactament el que fa Vallcorba en altres passatges —*cf.*, per exemple, *Gertrudis*, p. 48, línia 17—, perquè el vocable

18. Alberto BLECUA, *Manual...*, ps. 147-152.

contextualitza la variant); si no, normalment és suficient emmarcar la variant entre el primer element anterior i el primer element posterior que té *en comú* amb el text (per exemple, si el text diu

hem arrencat dels almanacs portolans els fulls del divendres

i *DDI* diu

hem arrancat dels almanacs portuaris els fulls del divendres

es veu prou clara la variant si l'aparat queda establert de la manera següent —tenint present que les variants ortogràfiques no són tingudes en compte—:

almanacs portuaris els *DDI*

perquè «almanacs» i «els» són comuns a les dues versions). Si donem un cop d'ull a la manera com Vallcorba ha solucionat aquests dos casos (p. 38 de la seva edició de *Del «Diari 1918»*), no costarà gaire adonar-nos que la seva contextualització és, diríem, excessiva (1956 = *DDI*):

1956: la morra darrera la gavarra
1956: hem arrencat dels almanacs portuaris els fulls

perquè com més elements hi ha a l'aparat, més lent i difícil resulta trobar-hi les divergències amb el text; més encara quan la contextualització comença a la línia anterior d'aquella en què es troba la variant, com es dona en aquests dos casos. (I això deixant de banda que al primer la variant és estrictament ortogràfica.) L'aglomeració d'elements contextualitzadors facilita també l'aparició d'un altre perill: el de l'escolament de nous errors o vaguetats. Per exemple, si el text diu

a omplir els semalons. Quan, de nit, he anat a can Feu

i ens trobem amb l'aparat següent (p. 8 de la mateixa edició):

1956: els samalons. Quan

cal entendre que a 1956 (*DDI*) no hi ha coma després de «Quan»? La intuïció ens diu que sí que n'hi ha, però no pas la coherència del criteri escollit perquè, en altres ocasions, l'element contextualitzador sí que aglutina els signes de puntuació.

Aquesta generosa contextualització contrasta, dins les mateixes edicions de Vallcorba, amb la tendència contrària, la més —per dir-ho amb Foix— cagalatxa, és a dir insuficient, que afecta, sobretot, com acabem de veure, l'aglutinació o no dels signes de puntuació. Només un altre exemple: a la unitat crítica que fa referència al fragment següent (de *Gertrudis*, p. 55)

Ben lligat el nas de cartó, grotesc, em passejava pel moll

llegim:

Ami i 1927: cartró

Ami (= *AA*) i 1927 (= *GER*) porten la coma o no?

Finalment, l'arbitrarietat en l'aplicació del criteri contextualitzador es posa de manifest si es comparen casos com aquests (de *Gertrudis*):

<i>Text</i>	<i>Aparat</i>	<i>pàgina</i>
l'entrada a l'establa on senyoreja	estable	10
duia gravada al sòcol	gravat	18
emprovava arrissades perruques	rissades	22

amb els següents:

tubs d'aquarel·la amb les colors	amb els colors	12
els carrers donin a la mar abocats	donin al mar	16
per conhortar-me feia saltar	per aconhortarme	70

on, si s'hagués aplicat el mateix patró d'abans, suficient, n'hi hauria hagut prou, amb «els colors», «al mar» i «aconhortar-me».

Unitats crítiques

i. *Diverses variants dins una mateixa unitat.*— Una manera d'assegurar una il·lació òptima entre el text editat i l'aparat —fonamental per a la seva intel·ligibilitat— és la constitució d'una unitat crítica per a cada lloc crític, és a dir, el conjunt de lliçons de la tradició que figuren com a variants respecte d'una lliçó determinada del text que s'edita. En principi, el que es pretén així és que amb un sol cop d'ull a la línia corresponent de l'aparat, el lector sàpiga ja la quantitat de variants de la línia en qüestió i, doncs, la quantitat d'«esforços» que haurà de fer. Òbviament, aquesta fórmula ideal no sempre troba una realització senzilla, depenent de les característiques de cada variant i, sovint, resulta impracticable: però la mateixa obvietat recomana de tendir-hi, sempre que aquestes característiques ho permetin, com, per exemple, si el text diu

els aiguats em tempten, i el vent.
Els cavalls són d'un torrat clar, i la crin, de natural, els blanqueja.

i hi ha un testimoni anterior (DDI, en aquest cas) que llegeix

els aiguats em tempten, i el vent.
Són d'un torrat clar i la crin, de natural, els blanqueja. DDI

si establim un aparat amb dues unitats crítiques, com ara

vent. Són DDI | clar i DDI

la mirada del lector haurà de recórrer l'itinerari aparat—text dues vegades, però no li costarà gaire trobar les dues variants. Ara: si constituïm un aparat com el de Vallcorba (p. 66 de l'edició de *Del «Diari 1918»*), amb una sola unitat i profusa contextualització:

1956: i el vent. Són d'un torrat clar i la crin,

estem obligant el lector a acarar mot a mot les diferències de l'aparat amb el text, o el que és el mateix, li estem demanant que faci ell mateix la col·lació de les variants. Fixem-nos, sinó, en el darrer paràgraf de «Plaça Catalunya – Pedralbes» (p. 45 de la seva edició de *Gertrudis*):

una lleu letfícia m'enduia el cor mentre el cilici es desprenia del cos. L'ull de l'ex-inspector era un estel més d'un guspireig insòlit, que destil·lava una mel que m'amorosia els llavis i que, en socarrimar el fil de la meva memòria em divinitzava tot entonant, en acció de gràcies, els càntics més bells de Schahrazada.

i com ens és presentat l'aparat (p. 44) amb les variants de la revista «Trossos»:

T: m'enduia amb cordialitat; el cilici s'havia després del meu cos i una benaurança m'afluixava el cor. [punt i apart (*sic*)] L'ull de l'ex inspector era un estel més, d'un guspireig insòlit, destil·lant una mel que m'amorosia el llavi i que, socarrimant el fil de la meva memòria, em divinitzava mentre jo, en regraciament, entonava els més bells cantars de Scharazada.

Semblantment, a la prosa «Les mans tremolejaven» de *Tocant a mà...*, l'aparat de variants de la versió de JP és substituït per la simple transcripció d'aquesta versió sencera.

L'origen del problema està aquí en la manca d'un mètode coherent per separar cada unitat, perquè, quan en aquesta hi ha un fragment de text que coincideix amb el text base, Vallcorba fa servir tres sistemes diferents: l'omet, indicant-ho amb tres punts suspensius entre claudàtors («[...]»), sense claudàtors («...») o, senzillament, copia el fragment sencer encara que no hi hagi diferències respecte el text editat.

ij. *Una variant en diverses unitats.*— La mateixa evidència que exigeix l'establiment d'una unitat crítica per a cada grup de variants d'una lliçó del text base demana també la no dispersió de cadascuna d'aquestes variants en unitats crítiques diferents. De manera que si el text base diu (seguint l'edició de *Gertrudis* de Vallcorba, p. 41, que reproduceixo indicant la seva disposició de línies):

Parà ||²⁵el vehicle i l'esma em va empènyer a baixar. Vaig intentar ||²⁶fer-ho primer, quan l'inspector m'allissonà tot pulsant un piu ||²⁷automàtic que abaixà l'estrep a una profunditat que im- ||²⁸possibilitava el salt.

i disposem de dos testimonis amb variants:

Parà el vehícol i l'esma em va empènyer a baixar: vaig intentar de fer-ho primer, quan, l'inspector, m'allissonà la ineducació tot pulsant un piu automàtic que abaixà l'estrep a una profunditat que m'impossibilitava el salt. *TR* [*T* a les edicions de Vallcorba]

Parà el vehicle i l'esma em va empènyer a baixar. Vaig intentar de fer-ho primer, quan, l'inspector, m'allissonà tot pulsant un piu automàtic que abaixà l'estrep a una profunditat que impossibilitava el salt. *GER* [1927 a les edicions de Vallcorba]

si establim un aparat com el de Vallcorba:

- 25 *T*: vehícol [...] baixar: vaig intentar de fer-ho primer,
 26 *T*: quan, l'inspector, m'allissonà la ineducació tot pulsant
 1927: intentar de fer-ho primer, quan, l'inspector, m'allissonà
 27 *T*: que m'impossibilitava

resulta que quan el lector busca les variants

de la línia 26 hi troba consignades primer les de *TR* i després les de *GER*, d'aquestes últimes, la primera [«intentar de fer-ho»] és anterior, en el text, a les de *TR* i, a més, l'element que la contextualitza comença a la línia anterior [«intentar»]; i encara més: aquesta primera coincideix amb la de *TR* consignada a la línia anterior de l'aparat. Un galimaties que s'hauria pogut solucionar disposant l'aparat, per exemple, de la manera següent:

- 25 *T*: vehícol [...] baixar: vaig
 26 *T*: de fer-ho primer, quan, l'inspector, m'allissonà la ineducació tot pulsant
 1927: de fer-ho primer, quan, l'inspector, m'allissonà tot pulsant
 27 *T*: que m'impossibilitava

sistema que no hauria solucionat l'aglutinació de variants dins d'una mateixa unitat però que manté una relació dialèctica més clara amb el text. Cal, en definitiva, tendir a l'aglutinació de cada grup de variants d'una mateixa lliçó dins una mateixa unitat crítica:

- 25 vehícol *TR* | baixar: vaig *TR*
 26 de fer-ho *TR GER* | quan, *TR GER* | l'inspector, *TR GER* | m'allissonà la ineducació tot *TR*
 27-8 m'impossibilitava *TR*

Intervencions de l'editor

Com és sabut, hi ha fets que exigeixen a l'editor de fer sentir la pròpia veu dins una unitat crítica, per descriure o explicar una determinada peculiaritat del text o de la variant. Aquestes intromissions de l'editor cal presentar-les sota algun recurs tipogràfic que les faci inequívocament diferents de la resta del text: als aparats de Vallcorba, les trobem en cursiva (en les explicacions

que dóna, quan opta per una lliçó diferent de la del text base, en aparat positiu, per exemple), en rodona entre claudàtors (els avisos d'«errada») i en rodona sense claudàtors (vegeu, per exemple, a l'edició de *Sol, i de dol*, l'avertència *Sense dedicatòria* de la p. 24).

Les advertències de «[errada]», concretament, es deixen veure de forma potser massa sovintejada, i de vegades inadequada. Un exemple, només, d'entre el bon grapat que podríem enumerar: a l'aparat referit al text de «Lo Pep boig» (de *Darrer comunicat*, p. 61) que diu «ha travessat un blad» llegim

1970: ha atravesat [errada]

quan «atravesat» és la lliçó dels mecanoscrits (E i E) i la que Foix llegeix de *DAR* a can Padrós el 1970 (*EN2*). No és, doncs, una errada d'impremta si reproduceix la lliçó dels mecanoscrits: en tot cas, seria del poeta, les quals Vallcorba no titlla mai amb «[errada]».

En els darrers volums abunden també les advertències «[sic]» a l'aparat per subratllar que anacoluts,

¿Per què [...], quan el guaita [...] no saltres, [...] un no-sabem-què emprès per un no-sabem-qui ens fa fer [...] idèntiques feinasses?

manques de concordança de gènere o de nombre,

tanta de flor [...] tanta d'ombrel·la [...] tanta de mel i de neu espesses embotats a les calmes del moll,

o, sobretot, de temps verbal,

N'A baixa de la tarima [...] i [...] va dir-nos:

etc., han estat respectats de la primera edició en el text que s'edita: no sé si era necessari, però, en tot cas, si l'editor així ho creia,

caldria haver-ho fet des de la primera edició i en tots els casos.

Parts de l'aparat

En els casos en què Foix va aprofitar —sempre segons Vallcorba— l'avinentsa de la nova edició de l'obra a Quaderns Crema per introduir-hi algun canvi —explícitament, a *Sol, i de dol*— hauria estat útil separar, o marcar d'alguna manera, aquestes noves variants d'autor de les antigues i de les correccions d'editor, per facilitar-ne el discerniment. No fer-ho representa, malauradament, que no es poden resseguir al text, perquè l'editor no ha especificat si les discrepàncies amb el text base provenen de la seva mà o de la del poeta.

Ni que fos per demostrar la seva idea —inopinada, des del meu punt de vista— que l'edició de les *Obres completes* i les següents reproduïen «els errors i les errades» de la de Nauta, Vallcorba podia haver ofert als lectors, a més de l'actual aparat genètic, amb les variants *anteriors* al seu text base, un aparat evolutiu que recollís les variants *posteriors* a aquell text. I aleshores hauria pogut aprofitar les esmenes d'altres edicions que convergeixen amb les que ell proposa, amb l'avantatge que aquestes havien estat fetes *en vida de Foix*.

LIMITACIÓ DE LES INTERVENCIÓNS DE L'EDITOR A LA SELECTIO

Intervencions de l'editor en el text base

i. Selecció del text base.— *A priori*, la *constitutio textus* d'una obra contemporània que hagi experimentat diverses revisions de l'autor —manuscrites, mecanoscrites, impreses— hauria de ser una tasca tan senzilla com decidir quin ha de ser el text base, el qual, en principi, hauria de coincidir sempre amb l'últim autoritzat pel creador. Sense intenció de fer un catàleg exhaustiu, les

excepcions a aquesta premissa poden englobar dues menes de textos:

1) Tots els textos publicats després del text base, editats sense cap mena d'intervenció per part de l'autor —sense variants d'autor, doncs—, com ara les simples reimpresions. Per exemple, el text dels sis llibres que van furnir els materials per al *Diari 1918 a OC2*.

2) Tots els textos publicats abans o després del text base, revisats per l'autor, que presentin unes variants que no formen part pròpiament de la *gènesi* d'aquell, sinó que en dibuixen una *evolució* que no ha tingut continuïtat. L'estroncament d'aquesta evolució inherent al bandeig d'aquestes variants pot respondre a motius de molt diversa espècie. Només esmentaré dos casos, cadascun amb la seva pròpia idiosincrasia, d'una claredat meridiana.

Camilo José Cela, per exemple, va introduir canvis en algunes edicions de bibliòfil de textos seus per qüestions purament tipogràfiques: «vaig trobar-me», deia un editor del *Viaje a la Alcarria*, «que l'obra estava dividida en onze capítols i que d'aquests, sis començaven amb la lletra E i tres amb A. Com que jo volia fer la vinyeta de cada capítol introduint-hi una gran capital, la profusió de Es era inacceptable. Doncs bé, C.J.C. va variar el començament d'aquests capítols i tots varen començar amb una lletra diferent».¹⁹ Es fa difícil, doncs, d'observar aquest text com a definitiu i de considerar que les seves variants formen part del procés gestador de l'obra.

Espriu, per la seva banda, com han fet notar en la seva exemplar edició crítica Víctor Martínez-Gil i Gabriella Gavagnin, per a una segona edició de la *Laià* de l'Editorial Selecta que havia d'aparèixer el 1972 (que els editors anomenen *LA3*) va prendre com a base el text de la primera d'aquesta editorial (tercera de la novel·la), del 1952 (*LA3*), en comptes de la d'«El Balancó» d'Edicions 62 que havia sortit el 1968 (*LA4*), per

19. Jaume PLA, *Camilo José Cela*, dins *Famosos i oblidats* (Barcelona, La Campana, 1989), p. 45.

a la qual ja havia fet una important revisió: totes les variants de *LA3*, tant les que convergeixen amb *LA4* com les que en divergeixen, «no tenen cap relació genètica amb el text definitiu» i per això mateix, cas que no hi hagués hagut cap ulterior revisió, *LA3* no hauria pogut ser presa com a text base, tot i essent posterior a *LA4*.²⁰

En el cas de Foix, hi ha versions de proses soltes revisades per l'autor per ser publicades separatament, fora del volum, que signifiquen també una evolució sense continuïtat marcada per uns condicionants diferents als que en el seu moment van servir per fixar l'establiment del text definitiu. Sembla evident, per exemple, que la reelaboració, a *CN*, gairebé quaranta anys després de la primera versió publicada, de la prosa *Les parets del court*... està condicionada per la seva inclusió dins una narració del dietari que anirà a parar al volum *Catalans de 1918*; o que les variants de les proses de *KRTU* publicades a «La Publicitat» l'any següent a l'aparició del volum responen a una reelaboració condicionada per la seva aparició, solta, en aquell diari, no a la voluntat de fer una nova versió a recuperar en edicions següents del volum.

ij. Esmenes d'errors evidents del text base.— Si el text que s'edita ha sofert, en alguna edició, algun tipus de contaminació, introduint-hi errors no existents a les versions anteriors, l'editor ha de mirar de restaurar les lliçons originals, que s'haurien d'identificar amb les immediatament anteriors a les de l'edició contaminadora (1).²¹

20. Salvador ESPRIU, *Laià*, edició crítica i anotada amb estudi introductori a cura de Víctor Martínez-Gil i Gabriella Gavagnin (Barcelona, Edicions 62, 1992), esp. ps. IX-XVI. Es tracta d'una edició modèlica, amb brillants solucions per als problemes ecdòtics que planteja l'obra d'Espriu.

21. Al final de cada exemple, entre parèntesis, indico amb xifres romanes el volum de la sèrie «Obra Poètica» de Vallcorba a què faig referència i la pàgina en xifres aràbigues (si no hi ha aquesta indicació, l'exemple no està extret d'aquestes edicions).

(1) rètols AA KRT AR OPS OC2] rètol DIA

L'evidència, i només l'evidència, de determinats errors —tipogràfics (2a) i gramaticals (2b), per exemple— hauria de permetre a l'editor d'esdevenir corrector i fer l'esmena oportuna, semblantment com, en el seu moment, ho va fer el corrector de la casa editorial sobre els originals, amb l'aprovació, tàcita o explícita, de l'autor (2c).

(2a) CATALUNYA TR GER OPS d.c. OC2 DIA VAL] CATALUYA OPS a.c. (I:40) [Vallcorba corregeix l'error de OPS, correcció feta ja a OC2 d'on passà a DIA]

(2b) mànigues OC2 DIA VAL] mànigues L LEPg LEP OPS (VIII: 26) [Vallcorba esmena l'error de OPS, correcció que ja havia estat feta a OC2 d'on passà a DIA]

(2c) molsudes E d.c. DAR OC2 DIA VAL] molçudes, ε E a.c. [L'esmena de E és del corrector]

La contrastació de les lliçons aportades per edicions soltes, anteriors o posteriors a la publicació en volum però aprovades per l'autor, pot ajudar a argumentar una esmena determinada:

(2d) Riera Blanca MA] Riera blanca ε a.c. E TOC OC2 DIA Riera ε d.c.

Fins i tot davant l'evidència d'un error gramatical determinat és obligació de l'editor anar amb peus de plom abans de dur-hi a terme cap esmena: el suposat «error» pot perfectament respondre a una seva preferència, a una tria conscient del poeta d'una forma que la normativa coetània considera incorrecta (pensem, per exemple, en l'ús de la «j» en Juan Ramón Jiménez):

(2e) creuats ε E DAR OC2 VAL] croats DIA

[La preferència de Foix per la forma «incorrecta» *creuats* queda palesa a E: «Corrector», diu Foix al marge d'aquest mecanoscrit, «respecteu "creuats"»]

ijj. Esmenes al text base: criteris de selecció de variants.— Un error, tanmateix, per ironies de l'atzar, pot tenir tota l'aparença de variant: l'acarament del ventall de variants que ofereixen els testimonis pot posar en evidència la condició de l'error i, per tant, facilitar la restitució del text original:

(3) cendrosos L LEPg LEP VAL] tendrosos OPS OM OC2 DIA (VIII: 82)

A l'hora d'apostar per la validesa d'una de les diferents variants d'aquest ventall i de bandejar-ne les altres, el criteri al qual caldria acudir en primer lloc és el de la «qualitat» de la variant. En el cas dels textos contemporanis, sembla raonable estipular que la qualitat d'una variant serà inversament proporcional a la distància que la separa de l'autor: a menor distància (ço és, com més properes a l'autor) major qualitat, i viceversa. Les lliçons autògrafes i mecanoscrites representarien el major grau de qualitat (4a); les impreses sense intervenció de l'autor (reedicions dins una antologia, per exemple), el menor.

(4a) furt ε E VAL] futur DAR OC2 DIA (XI: 52)

[Vallcorba, que pren DAR com a base per al seu text, recupera la lliçó original del mecanoscrit.]

Només s'hauria de recórrer al criteri «quantitatiu» —l'antiquat criteri dels *codices plurimi*: la millor variant és la que aporten més testimonis— un cop demostrada l'esterilitat del criteri «qualitatiu», seleccionant prèviament els testimonis

productius —aquells en què l'autor hi ha intervingut directament— i bandejant els improductius —aquells en què l'autor no hi ha intervingut: reimpressions, etc. (4b).

- (4b) d'estampa ϵ E *TOC OC2 DIA*] d'estança α β γ *PA VAL* (XII: 76)
[Tres mecanoscrits (α β γ) contra un (ϵ i E són original i còpia d'un mateix picat): per això Vallcorba considera «d'estampa» una «errada» i no pas una variant]

En qualsevol cas, la comparació amb altres episodis de textos del mateix autor que es poguessin encabir dins el mateix paradigma (4c) i la consulta de les solucions proposades per altres correctors o editors (4d) han de ser recursos obligats i poden esdevenir criteris suplementaris als anteriors.

- (4c) estufat, *DIA VAL*] estofat, ϵ E *TOC OC2* (XII: 24)
[Vallcorba fa l'esmena sobre *TOC*, argüint un passatge similar: «[errada, en dona fe *estufin*, p. 97, l. 13]»]
- (4d) llevés, ϵ E *MA VAL*] llavés, *TOC OC2 DIA* (XII: 38)
[La correcció de Vallcorba havia estat feta ja a *MA*]

iii. *Esmenes al text base a través de la «selectio».*— Pot esdevenir-se, però, que aquest acarament no aporti cap mena de llum esclaridora sobre la condició d'aquest error que se'ns presenta, fal·lacios, com a variant. En aquest punt l'editor ha de prendre la determinació que li ofereix una postura «cautelosa»: acudir a les lliçons dels testimonis i, per mitjà de la *selectio*, interpretar-la a) com una «variant», i per tant, deixar-la dins el text base i fer constar les anteriors a l'aparat (5a); o b) com un «error», i, per tant, triar una de les lliçons anteriors per substituir la del text base i fer constar la resta a l'aparat, inclosa la darrera

(5b); tant en un cas com en l'altre, el lector sempre podrà decidir-ne la condició i seleccionar-ne una altra de les que li presenta l'aparat.

- (5a) el fumall *OPS OC2 DIA VAL*] al fumall *DDI*
[Vallcorba considera la lliçó de *OPS* una variant substitutiva de la lliçó de *DDI*]
- (5b) l'insòlit agregat α *EP E VAL*] l'insòlid agregat *TOC OC2 DIA* [Vallcorba considera errònia la lliçó de *TOC* i la substitueix per la de α *EP E*. Aquesta darrera no és mecanografiada sinó una fotocòpia de *EP* retallada i enganxada en un full.]

v. *Esmenes al text base a través de la «divinatio».*— L'editor hauria de vèncer la temptació que li brinda una postura més «agosarada»: obviar les lliçons dels testimonis per considerar-les errònies i, a través de la *divinatio*, conjecturar una *nova* lliçó, que seria la que l'editor identificaria amb aquella que l'autor hauria volgut per aquell passatge (6).

- (6) *EEE. UUU. mec. per a J. Givanel*] *EE. UU. VAL*
[Vallcorba no sembla advertir que la lliçó original no fa referència als USA, sinó a l'agrupació dels tres estats (soters, casats i vidus) units (d'aquí l'acudit de les tres «E») de Sarrià, de la qual formava part el poeta (vegeu *OC4*, p. 295).]

Finalment, l'editor no hauria de caure en el parany d'esmenar lliçons del text base que reporten tots o la majoria o els millors testimonis i substituir-les per noves quan les considera errònies: les esmenes fetes per un corrector sobre els originals que després passen a l'autor en forma de galerades o paginades perquè en doni el vist-i-plau no són equiparables, crec, a les que fa l'editor

quan l'autor ja no pot intervenir-hi (7).

- (7) de tot culte i ritu! *TOC OC2 DIA*
de tot culte i rite! $\alpha \epsilon E$ c.c. de tot
culte i ritu. *VAL* (XII: 110)
[Vallcorba argumenta l'esmena amb
aquests mots: «traiem l'admiració
perquè els altres casos similars no
en porten»]

vj. «*Selectio*» vs. «*divinatio*». — En els casos expressats fins a (5), les discrepàncies entre el text que l'editor pren com a base i el que ell mateix edita estan avalades per un o altre testimoni: l'editor «es limita» —i no és poc— a substituir determinades lliçons del text base per unes altres que selecciona d'entre el ventall que li ofereix la tradició textual. És a dir, no es mou de les opcions que li dóna el que la crítica textual ha convingut a anomenar *selectio*.

En canvi, les divergències entre text base i text editat causades per casos com els assenyalats a (6) i (7) —i, probablement, (5b)— formen part de la *divinatio*: són solucions de l'editor, no avalades per cap testimoni o per testimonis de poc pes específic, que aquest *conjectura* per instaurar el que ell considera lliçons «correctes». Aquesta mena d'intromissions de l'editor em semblen innecessàries si l'autor s'ha responsabilitat —ha autoritzat, ha assumit com a seus— els textos que ha donat a imprimir. Fins i tot en els casos, com el de Vallcorba, en què aquesta actitud respon a l'objectiu de «depurar» el text —amb la millor intenció, doncs—, el resultat no és altra cosa que una nova contaminació, amb més fortuna o encert, si voleu, que les que pugui haver sofert el text per les raons que sigui.

En les edicions de Vallcorba, aquestes intromissions treuen cap en algunes decisions puntuals i concretes, algunes de les quals ja han anat sortint en aquestes pàgines: no hi entraré perquè donada la quantitat ingent de variants dels textos és més que justificable l'escolament d'alguna errada, d'alguna correcció potser prescindible

o massa rigorosa, etc. Però sobretot prenen cos en la implantació d'uns criteris d'abast generalitzat, d'entre els quals destacaré els que afecten la repuntuació del text, la generalització de la cursiva per a marcar l'estil directe i l'ús dels mecanoscrits per esmenar errors de forma poc arbitrada.

Decisions d'abast general

i. *Repuntuació del text*. — Una de les modificacions que Vallcorba ha realitzat sobre els textos base que fa servir per a les seves edicions i que el lector troba constantment és la repuntuació dels textos foixians. Aquesta determinació va ser presa a partir del tercer volum de la seva sèrie, *Sol, i de dol*, en què va ser aplicada «amb la total acceptació del poeta» (*Nota a aquesta edició de Sol, i de dol*, p. ix). Als dos anteriors, *Gertrudis* i *KRTU*, les úniques modificacions de la puntuació són «correccions evidents». A partir de l'edició del primer llibre de poemes (*Sol, i de dol*) la resolució serà aplicada inexorablement a tots i cadascun de la resta de volums de la sèrie, tant als de prosa poètica com als de poesia en vers, i així ho anirà advertint, amb idèntiques paraules, a la major part de les successives «notes» dels volums posteriors; però no a totes: la *Nota a aquesta edició d'On he deixat les claus...*, posem per cas, no en diu res, encara que el text també ha estat sotmès a aquesta repuntuació.

És cert que el sistema de puntuació del poeta es desvia amb una certa freqüència de les pautes generals que estableix la normativa.²² Aquestes desviacions poden tenir l'origen en tres aspectes diferents: en les pròpies decisions estilístiques del poeta, en els condicionaments mateixos de l'escriptura «a raig fet» —combinats amb el punt

22. Veg., per exemple, els capítols *Gramàtica de la puntuació i Puntuació i tipografia*, dins Josep Maria PUJOL i Joan SOLÀ, *Ortotipografia* (Barcelona, Columna, 1995), ps. 7-105.

d'expertesa que mancava a Foix en la ingrata feina de mecanografiar— i en l'herència de lliçons anteriors transmesa a les seüents per descuit.

Quant als condicionants imposats per l'escriptura a rajaploa, em centraré només en un punt que per la seva claredat pot fixar el paradigma del que aquests condicionaments impliquen. El lector assidu de Foix coneix el gust del poeta per situar l'epítet del substantiu (en forma d'adjectiu, de sintagma o d'oració subordinada) darrere d'aquest, en aposició, pràctica visible ja en les primeres edicions dels seus textos. Al primer paràgraf de la prosa *Plaça Catalunya – Pedralbes*, per exemple, en trobem tres (retinguem el fet que als dos primers l'aposició està entre el subjecte i el verb de la frase):

«Acabava de llençar el meu bitllet, quan l'inspector, bufat, em refusà l'excusa: calia abonar de nou el trajecte. [...] El seu esguard, voraç, em xuclava les rels del cabell i em sentia per moments esdevenir calb. Hauria alçat el braç, amenaçador, si la fúnebre sensació de tenir-lo amputat sota l'aixel·la no m'hagués aturat la voluntat i enterbolit el seny, [...]»

En els mecanoscrits foixians, aquests tipus d'epítets alguna vegada han estat ratllats:

diu, ~~fresquet~~, lo Pep.

El ratllat ha de ser molt precís—d'aquí que moltes vegades estigui fet a mà— perquè un teclista d'impremta no interpreti el fragment de la manera següent:

diu, lo Pep.

en comptes de

diu lo Pep.

En altres moments, l'existència d'una coma a llocs inesperats (entre el subjecte i el verb, per exemple, o el verb i el complement directe) deixa entreveure la intenció de posar un epítet que, en el moment de l'escriptura, el poeta no degué trobar i aleshores continuà el fil de la prosa, sense ratllar, però, la coma:

Tot d'un plegat, les senyores, s'aixequen unànimes i enravenades, E
E a.c.

O insinua una possible inversió d'ordre dels elements:

Tot d'un plegat, les senyores, unànimes i enravenades, s'aixequen

Tant les comes dels epítets ratllats com les dels finalment no materialitzats podrien explicar casos com els següents:

Fugir, fugir... Però l'ombra dels avets, recull l'ombra dels ocells malfèrics

a dibuixar-me amb carbó, tres amples arrugues al front

que s'han esmunyit fins a *DIA* encara que a l'exemplar corregit de les *Obres poètiques* l'autor hi hagi fet les esmenes escaients.

Altres vegades, la supervivència d'una coma furtiva pot ser el resultat de l'herència d'una lliçó anterior parcialment esmenada. La versió de *Plaça Catalunya – Pedralbes* publicada a *Gertrudis*, per exemple, en un moment determinat deia:

vaig intentar de fer-ho primer, quan, l'inspector, m'alliçonà tot pulsant un piu automàtic

A l'hora de fer la revisió per a les *Obres poètiques*, partint d'aquest text, Foix va corregir:

vaig intentar fer-ho primer, quan l'inspector, m'alliçonà tot pulsant un piu automàtic

que és un estadi intermedi, erroni des d'un punt de vista estrictament normatiu, entre la primera, correcta, i la que probablement persegua a *OPS*, també correcta:

vaig intentar fer-ho primer, quan l'inspector m'alliçonà tot pulsant un piu automàtic

Fossin quins fossin els condicionaments no sempre fàcils de sedassar que han provocat i/o afavorit la persistència d'una determinada puntuació en els textos foixians, el cas és que la repuntuació que aquests han sofert en les pàgines de banda la que era estrictament necessària i que sovint pot ser avalada pels testimonis («carbó», «avets», etc.), em sembla que en alguns casos era prescindible i en d'altres, si no intolerable, com a mínim discutible.

Un dels paradigmes de repuntuació, per exemple, que més salta a la vista és el que ve regit per la intenció d'emmarcar els sintagmes dislocats, bàsicament aquells en què Foix sembla haver-se descuidat la primera coma:

han guaitat des de l'erol de la Vila, els camps *OPS* → han guaitat, des de l'erol de la Vila, els camps *VAL*

però també quan no n'hi havia posat cap:

segueixo, a les palpentés, placetes i carrerons, i amb llaunes velles imito el soroll de les tempestes. *OPS* → segueixo, a les palpentés, placetes i carrerons i, amb llaunes velles, imito el soroll de les tempestes. *VAL*

Però en un puig que jo recordava d'haver vist envinyat, senyorejava un mur *OPS* → Però, en un puig - *VAL*

No eren però pirates *OPS* → No eren, però, pirates *VAL*

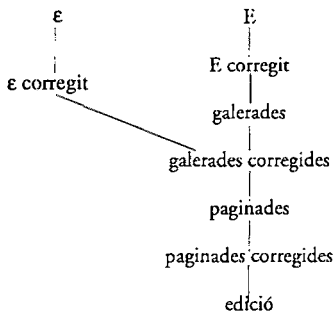
ij. Generalització de la cursiva per a l'estil directe.— Tanmateix, potser una de les modificacions de Vallcorba que més es fa notar en les seves edicions és la generalització de l'ús de la cursiva per assenyalar tots els fragments en estil directe. Aquesta decisió afecta només els volums de prosa poètica i, com ha estat dit fa algunes pàgines, l'editor la duu a terme només a partir de la seva edició del volum *Del «Diari 1918»* el 1991, cinc anys després de la mort del poeta: se'n lliuren, per tant, *Gertrudis i KRTU*, del 1983, publicats en vida del poeta. A més, tampoc no l'executa d'una forma sistemàtica, perquè algunes proses de *Tocant a mà...* se'n salven: «les úniques modificacions que per la nostra banda hi hem introduït afecten [...] l'ús de la cursiva per indicar l'estil directe, que hem generalitzat en tots els casos, excepte en les proses "Horari nou per als desertors [*sic*] de prondòstic", "*Tubulem-nos*" i "*A l'Òpera, que és ell...*", en les quals Foix reserva per a la cursiva un ús purament invocatiu i iteratiu per a certs fragments de l'estil directe» (*Nota a aquesta edició de Tocant a mà...*, p. x).

En tot cas, vista des de fora, no sembla que aquesta decisió sigui conseqüència de la sol·licitud de l'autor sinó que és responsabilitat de l'editor: confirmen aquesta hipòtesi les notes explicatives que obren les seves edicions a partir de *Del «Diari 1918»*.

iiij. Recurs insospesat als mecanoscrits.— Una de les opcions a què recorre Vallcorba per restaurar presumptes errors és el de l'apel·lació a l'autoritat dels mecanoscrits. *A priori*, aquest recurs es presenta davant l'enteniment de l'editor i del lector com dels més «segurs» a l'hora de fer esmenes, per tal com al text que fixen els mecanoscrits només participa, en principi, l'autor. Les intervencions alienes —les del corrector d'una editorial, per exemple— poden ser bandejades amb garanties d'èxit a través del discerniment del tipus de tinta i de la cal·ligrafia.

Ara bé, en el cas dels textos de Foix, la substitució d'una lliçó del text base per una

dels mecanoscrits, cal aplicar-la amb un doble recel: el que prové de la constatació dels errors mecanogràfics que farceixen aquest tipus de testimonis i el que neix del coneixement que entre el mecanoscrit i el text ja editat existiren unes proves —galerades, paginades— sobre les quals Foix afegí alguns canvis. Recordem que, concretament dels llibres que van formar part del *Diari 1918*, s'ha conservat un joc de mecanoscrits de *L'Estrella d'En Perris*, dos de *Darrer comunicat* i tres de *Tocant a mà...* De galerades, però, només un, el de *L'Estrella d'En Perris*. I, en el cas d'aquest darrer volum, encara podríem afegir una tercera prevenció, que sorgeix de la verificació que entre el mecanoscrit conservat i les galerades també hi ha divergències. El fet és degut a la manera de treballar del poeta, que dactilografava directament dos originals (original i còpia al paper carbó), un dels quals anava a l'editorial i l'altre se'l quedava; abans de portar-l'hi, però, en feia una revisió que és la que justifica aquelles divergències. Aquest mecanoscrit de *L'Estrella d'En Perris*, tanmateix, no s'ha conservat. Donen raó d'aquesta idea els mecanoscrits e i E de *Darrer comunicat* i *Tocant a mà...* E amb les correccions seria el text en què es basarien les galerades; quan aquestes arriben al poeta, en fa la revisió i hi afegeix canvis fets sobre E mentre aquestes s'estaven estampant; el text de les galerades corregides arribarà al poeta en forma de paginades per acabar de polir-lo. Aquest procés queda reflectit, amb les seves possibilitats teòriques, en l'esquema següent:

En cap dels llibres del *Diari* no s'han conservat *tots* els diversos estadis d'aquest procés, cosa que justifica els recels a què al·ludia més amunt. Dit d'una altra manera: mai no podrem tenir la certesa absoluta que tal o tal altre presumpte error no és, en realitat, una variant introduïda per l'autor en algun d'aquests estadis perduts. En tot cas, la prudència que exigeixen aquestes suspicàcies fa incrementar la sorpresa davant l'alegria amb què Vallcorba substitueix lliçons del text base per altres dels mecanoscrits. Per exemple, en aquest fragment de «Quan el vent i la triangolada...», de *L'Estrella d'En Perris*:

—Mirem més ensota que endalt; de peixos, no en plouen. I, de cua d'ull, si apunta el grop. LEPg LEP OPS (MA) OC2 DIA] - sí apunta - L VAL (VIII: 38)

iiij. Menysteniment de lliçons dels mecanoscrits.— El recurs a la potestat dels testimonis mecanoscrits contrasta amb els moments en què l'editor en desestima la seva lliçó a favor d'altres més «allunyades» de l'autor. El més frapant és la substitució de «errada» —que Vallcorba considera una «errada»— per «refuga», unes línies més avall de la mateixa prosa de l'exemple anterior. El criteri aplicat aquí per dur a terme la *selectio*, com no sigui el de la *lectio difficilior* o el de la consulta al poeta (finat sis anys abans de l'aparició d'aquest volum),²³ em sembla impenetrable, ja que la tradició apunta més cap a «remuga» que no pas vers «refuga»:

remuga L LEPg LEP OPS d.c. MA] refuga OPS a.c. OC2 DIA (VIII: 38)

23. En una entrevista d'aquests darrers temps («Avui», 28-XI-1997, p. 41), Vallcorba reconeixia que «en vida de Foix, només vaig poder preparar dos llibres: *Les irrealis omegues* i *Sol, i de dol*. En aquests volums, li vaig plantejar petites coses que se li havien

Les lliçons autògrafes del mecanoscrit i de l'exemplar corregit de les *Obres poètiques* tenen prou autoritat per menystenir qualsevol altra possibilitat: les de les galeres, la primera edició i la del corrector de *MA* en donen la confirmació. La lliçó «refuga» —que tanmateix fa sentit (vegeu *DCVB*: IX, p. 279)—, des d'aquest punt de vista, no és variant sinó un error introduït a *OPS* i transmès a *OC2* i a *DIA*.

Quan l'adopció de lliçons dels mecanoscrits conviu amb el bandeig d'altres que li són properes, la contradicció es fa molt més evident. Valgui com a exemple il·lustrador el joc amb les majúscules i les minúscules que duu a terme Vallcorba a la prosa *El roc pertús* de *Darrer comunicat* (les xifres remetem a les línies de la seva edició, ps. 50 i 52):

- (a) 7 l'ull, *DAR OC2 VAL*] l'Ull *ε a.c. E a.c. l'ull ε d.c. E a.c.*
- (b) 8 l'home *DAR OC2 DIA VAL*] l'Home *ε E*
- (c) 12 absolut *DAR OC2 DIA*] Absolut *ε E VAL*
- (d) 21 pertús *DAR OC2 DIA*] Absolut *ε E a.c. pertús E a.c. Pertús E d.c. VAL*
- (e) 32 pertús *DAR OC2 DIA*] Absolut *ε E Pertús VAL*
- (f) 37 pertús, *DAR OC2 DIA*] Absolut, *ε E a.c. pertús, E a.c. Pertús E d.c. VAL*
- (g) 52 pertús *DAR OC2 DIA*] Absolut *ε E a.c. VAL*

1. El primer fet que hauria calgut justificar és per què Vallcorba pren la lliçó del mecanoscrit *E* i la seva còpia *ε* per restituir la majúscula de «pertús» i d'«absolut» (en minúscula a *DAR*) (casos c-g) i, en canvi, no ho fa amb les lliçons de «l'ull,» i «l'home», que segons ell estan també en majúscula

escapat, com algunes concordances de sentit. En les altres obres només he canviat el que he pogut comprovar amb fons documental. M'he limitat a fer la feina de filòleg, de restaurador.

als originals mecanografiats.²⁴ Per què, en definitiva, recorre als mecanoscrits en el cas de «pertús» i de «absolut» i en canvi desestima les seves lliçons en el de «l'ull» i de «l'home».

II. El segon fet remarcable és les diferents formes en què es concreta el recurs a l'autoritat dels testimonis en els casos (c-g): efectivament, aquests aporten en tres casos les lliçons en majúscules, ja sia directament a màquina (c) o després de correccions autògrafes (d-f). Ara: l'esmena de les majúscules a (e) i (g) no prové, en cap cas, dels mecanoscrits: a (e), la substitució de l'«Absolut» dels mecanoscrits pel «pertús» de la primera edició degué donar-se en les proves d'impressió; a (g), en canvi, la lliçó original mecanoscrita (de *ε* i *E*) deia «Absolut», sobre la qual Foix corregeix a mà (a *E*) la definitiva «pertús», correcció que Vallcorba no consigna al seu aparat.

Per concloure, doncs, hi ha tres motius per no esmenar la majúscula: 1) l'existència d'una lliçó autògrafa clara amb la minúscula (g); 2) la constatació que la correcció de «pertús» per «Pertús», als mecanoscrits, *podria* ser obra del corrector (faig servir el condicional perquè si bé el traç de la tinta de la correcció sembla la del corrector no ho puc assegurar amb total certesa); i 3) el pas «Absolut» *ε E* → «pertús» *DAR* només pot haver estat donat per l'autor en galeres o paginades.

De tota manera, el que calia destacar aquí era l'arbitrarietat amb què Vallcorba recorre a les lliçons dels mecanoscrits i l'aleatorietat amb què aplica aquest recurs.

24. De fet, per molt que al seu aparat Vallcorba afirmi que als mecanoscrits la lliçó de «l'ull,» diu «l'Ull», en realitat la veritable lliçó original de *ε* i *E*, abans de les correccions a mà, diu «ull», amb sobreimpressió de la majúscula sobre la minúscula —o viceversa. És difícil, doncs, d'esbrinar quina de les dues fou la primera a estampar-se: la majúscula o la minúscula. En el meu aparat, he considerat aquella la primera per tal com la lliçó de *DAR* porta la segona.

A TALL DE CONCLUSIONS

Jaume Vallcorba va resumir en un article el corpus teòric en què s'ha basat a l'hora de fer les seves edicions, el comentari del qual servirà per articular aquestes conclusions.²⁵

Concepte de «crítica textual»

En la introducció a aquest escrit, l'editor explica el que entén ell per «feina de crítica textual»: (a) «aquella que pretén de presentar al lector un text depurat, en la mesura del possible, de tots aquells elements estranys a la voluntat de l'autor», definició que el porta a (b) deixar de banda «aquelles edicions amb notes explicatives o amb la simple atestació de variants que sovint ens són presentades —a parer meu abusivament— amb el nom d'«edicions crítiques»». Aquests dos punts el porten a formular-se dues preguntes, que són retòriques perquè de la manera com estan formulades porten intrínseca la resposta: (a) «és legítim manipular i modificar un text al qual l'autor ha tingut accés en el moment de la correcció de proves prèvia a la impressió i que, en conseqüència, ha merescut el seu vist-i-plau?» i (b) «no seria més adequat reimprimir el text de l'última edició controlada per l'escriptor sense més expedient que, al límit, mostrar els diversos estadis de la gestació per a ús i gaudi d'erudits?».

La qüestió posa el dit a la nafra del problema de la crítica de textos contemporanis. La pregunta, però —que Vallcorba no es formula perquè ja ha pres partit per la primera de les dues opcions—, posterior a aquesta reflexió seria, em sembla, la següent: hi ha incompatibilitat entre la possibilitat *a* i la *b*? És a dir: no es pot presentar, com a hipòtesi, el text que l'editor considera més

proper al que l'autor hauria volgut, amb l'«expedient» dels seus diversos estadis de gestació i evolució?

Sigui com sigui, *b* em sembla *requisit indispensable* per a *a*. Vull dir: cal considerar *tots* els testimonis conservats, avaluar-ne la «qualitat» abans d'oferir-los al lector i actuar en conseqüència, fent les esmenes necessàries, en el text que s'ofereix. En primer lloc, la «simple atestació» o el mer «expedient» de variants (fragments de Vallcorba que m'he permès de posar en cursiva quan els he citat) no és «per a ús i gaudi d'erudits» ni per atabalar i marejar el personal, sinó perquè tot lector que ho cregui oportú pugui confrontar l'opció de l'editor amb les que li ofereix la tradició de testimonis i pugui, en definitiva, fer el que ha fet Vallcorba: construir la seva pròpia lectura del text sense necessitat d'haver de buscar i acarar, una a una, totes les seves versions. El lector «no erudit» —o l'erudit a qui no vingui de gust— podrà en darrer terme, creure's —o no— l'opció de l'editor. Ara, si no s'ofereixen al lector les variants de *tots* els testimonis (no em cansaré de subratllar-ho), al lector només li resten dues possibilitats: o creure's el text de l'editor o buscar, recollir i acarar els testimonis i construir-se el propi text; ras i curt: fer-se la seva pròpia edició crítica.

En segon lloc, l'«atestació» o «expedient» de variants és efectivament «simple» quan es limita a l'inventari indiscriminat d'aquestes. No ho és, em sembla a mi, quan l'estructuració d'aquest inventari és el resultat d'un criteri establert a la *recensio*.

Les llistes de Ferrater i els exemplars corregits

Un cop exposat el seu concepte de «crítica textual», l'article de Vallcorba fa un repàs cronològic de com i per què va arribar a convertir-se en editor de Foix i, sobretot, de com la seva idea inicial de presentar una «edició corregida», amb les «variants atestades de la tradició impresa» es

25. Jaume VALLCORBA, *De l'edició crítica...*, ps. 38-40.

va convertir en la de fer una «edició crítica», pròpiament dita.

La cosa va anar com segueix: «D'una visita que vaig fer al poeta, ja deu fer cosa de quinze anys [ca. 1979, doncs], vaig arribar a la conclusió que el text [...] ofert pel volum *Obres poètiques* [...] contenia un altíssim nombre d'errors, majoritàriament errades.²⁶ Algunes les havia detectades el mateix Foix, i d'altres havien estat denunciades i comunicades al poeta per Gabriel Ferrater [...]. Foix en tenia una llista, que em va deixar i que serví per corregir el meu exemplar [...].» D'aquesta afirmació sembla que es desprèn que l'exemplar que tenia Vallcorba no va ser, com diu l'editor a alguna de les notes justificatives que encapçalaven les seves edicions, «corregit a mà per l'autor» (exemplar que en el seu aparat apareix com a 1964C), sinó per Vallcorba a partir d'aquesta llista. Desconec, és clar, el contingut de la llista que el poeta passà a l'editor, però si és la famosa de Ferrater hauria calgut anar-hi amb peus de plom, perquè Ferrater també comet algun error (hi esmena «ruta» allà on Foix deia, amb tot coneixement de causa, «tuta», per posar només un exemple) i, sobretot, perquè, en la resposta de Foix a la carta de Ferrater que acompanyava les llistes (que no es conserva a l'Arxiu Foix sinó al de Ferrater i que Vallcorba no cita), el de Sarrià pren decisions sobre dubtes plantejats pel de Reus que no figuren a la còpia de la llista de Foix. Cal anar amb compte, doncs, a l'hora d'aplicar *sistemàticament* les esmenes de la llista de Ferrater als textos de Foix. Val a dir, en un altre ordre de coses, que Vallcorba no esmenta aquest exemplar corregit fins a l'edició d'*Onze Nadals* (1984), quan ja havien aparegut *Gertrudis* (1983) i *KRTU*

26. La conclusió —a la qual hauria arribat Vallcorba, segons sembla desprendre's del text, per la seva banda—, ja era aleshores de domini públic: n'havia parlat Pere Gimferrer (a *Notes de lectura*, «Serra d'Or», núm. 150, març de 1972, p. 38), adduint —i citant— una carta del poeta mateix on es lamentava d'aquests errors.

(1983) per a la confecció dels textos dels quals no deixa constància explícita que se'n servís.

Responsabilitat de la transmissió dels errors

A propòsit dels motius pels quals els errors de les *Obres poètiques* s'havien anat transmetent, Vallcorba havia afirmat (les remarques dels seus mots que citaré són meves) que s'havien «reproduït de forma *inexplicable*» (*Nota a aquesta edició de Gertrudis*, 1983, p. vij), afirmació similar a la que va fer en un article arran de la mort del poeta, el 1987: «*No escondió Foix el disgusto que le produxian las erratas que afeaban la edición de Nauta y que, incomprendiblemente, se reproducían en las ediciones posteriores.*»²⁷ Cinc anys més tard, en unes declaracions amb motiu d'un incomprendible —aquest sí— enfrontament amb Edicions 62 pels drets d'autor, Vallcorba apuntava per primera vegada un *possible* motiu que justificava la transmissió d'aquests errors: «*En cualquier caso, [...], puedo decir que mi edición restituye el texto original e incluso, en algunos casos, restituye versos completos que habían desaparecido en ediciones previas, sea porque Foix nunca revisó las pruebas de imprenta o por lo que sea.*»²⁸ I arribo allà on volia anar a parar: aquesta possibilitat es tradueix, en l'article que comento, en una afirmació contundent: «Per la conversa que en va derivar [quan li va mostrar al poeta els errors d'*Onze Nadals*, vers el 1984], vaig saber que no havia corregit mai les proves dels seus llibres, i que aquesta tasca havia estat confiada als correctors de les impremtes.» Primer: si això fos cert, no hauria explicat des del principi la transmissió dels famosos errors? Segon: hi ha algunes dades que semblen contradir aquesta tan taxativa afirmació.

27. J. VALLCORBA-PLANA, *Un excelente luchador...*, p. 22.

28. *Quaderns Crema y Edicions 62 pugnan...*

i. *Cartes amb diferents editors al voltant de les proves d'impremta.*— El 20 d'agost del 1964, per exemple, Foix escrivia a Jaume Pla: «Ací teniu les galerades corregides [de les *Obres poètiques*]. No us espanteu: n'he fet de set a vuit lectures, i potsers hi hauran passat errades d'impremta. Però en els primers llibres hi havia falles de redacció que no s'avenen amb les meves exigències d'avui. I, també, de correcció.» I afegia: «M'aniria molt bé que m'enviéssiu, si les teniu, d'altres galerades» (Arxiu Jaume Pla). I Pla acusava rebut de les primeres galerades corregides de Foix, en carta al poeta del 24 de setembre del mateix any, i li anunciava també que li acabava d'enviar el nou joc que aquell li havia demanat (Arxiu Foix).

El 9 de juny del 1965, Francesc Vallverdú enviava una nota al poeta en què li deia: «Com que no tinc cap altre joc de compaginades [de *Catalans de 1918?*], us deixo aquestes galerades que de moment no necessitem. Amb bolígraf verd he assenyalat els fragments trets per la censura. En Colomines hi va fer els afegitons que indico amb bolígraf vermell per a resoldre els buits» (Arxiu Foix).

El 10 de novembre del 1970, Foix escrivia a Vallverdú: «Ahir, que us havia de dur els texts i les proves [de *Darrer comunicat*, que sortí el mes següent], no em vaig poder moure de casa.» I afegia: «Repasseu-ho, si us plau.» (Arxiu particular de Francesc Vallverdú).

També Vallverdú, amb nota del 22 de desembre del 1973, li adjuntava «les galerades del vostre llibre [cal suposar, per la data, que es refereix al primer volum de les *Obres completes*, aparegut l'abril del 1974] per si hi podeu treballar aquests dies» (Arxiu Foix).

ij. *Divergències entre els mecanoscrits i les edicions, imputables a l'autor.*—

a) *Una deducció clara.* De la comparació de les lliçons dels mecanoscrits donats

com a definitius a les respectives editorials (*L'Estrella d'En Perris*, *Darrer comunicat* i *Tocant a mà...*: L i E) i les respectives primeres edicions (*LEP*, *DAR* i *TOC*) s'extreuen uns canvis que s'han d'imputar, únicament i exclusivament, al poeta. Ja n'hem vist alguns, però encara en podem donar d'altres:

passat mig dia E → ja tocat migdia *DAR*, l'extrem E → la punta *DAR*, nodrits E → tips *DAR*, roca E → pedró *DAR*, d'abat carolingi, E → de prior benedictí, *DAR*, s'adormen E → sestegen *TOC*, m'havia pres els anys i E → s'havia tret anys i me'ls havia passats. M'havia, doncs *TOC*, s'arrisca, E → es fia, *TOC*, del llòbrec E → de l'ombrívol *TOC*, etcètera, etcètera.

En els exemples triats, la lliçó de E és també la de la còpia e, sense correccions: vull dir que aquestes esmenes han d'haver estat fetes forçosament en un estadi intermedi entre aquests mecanoscrits i l'edició final.

b) *Canvis sobre galerades.* Un estadi intermedi que vénen a exemplificar les úniques galerades conservades d'un llibre del *Diari*, les de *L'Estrella d'En Perris* (*LEPg*). En aquestes no hi ha correccions autògrafes però presenten lliçons coincidents al mecanoscrit que divergeixen de les de l'edició, senyal que algú hi introduí canvis. Aquest «algú», en els següents exemples, només podia haver estat Foix: enyorades *L LEPg* → llunyeres *LEP*, encisades *L LEPg* → màgiques *LEP*, murenas *L LEPg* → balenes *LEP*, per la canal *L LEPg* → al fons pedrós *LEP*.

A la mateixa conclusió arriba també Vallcorba quan, a la p. ix de la *Nota a aquesta edició* de *Tocant a mà...*, afirma que en «el text editat, però, s'hi observen alguns canvis [respecte del mecanoscrit lliurat a l'editorial], per la qual cosa és possible que Foix revisés proves de galerada, no conservades». O quan a la p. 90 de la seva

edició de *Darrer comunicat*, llegim: «A i B llegeixen Annetta, que Foix substitueix en proves per Francesca, [...]». Aquestes afirmacions, Vallcorba les feia públiques només dos anys després (novembre de 1995) d'haver escrit, en l'article comentat, que Foix «no havia corregit mai les proves dels seus llibres» (gener de 1994), conclusió a la qual havia arribat durant la conversa amb el poeta, el 1984.

c) *Canvis sobre paginades*. Aquests canvis, Foix els introduïa també sobre paginades, tal i com demostra l'existència d'«unes paginades de la primera edició sobre les quals el poeta afegí variants autògrafes a *Si jo fos marxant a Prades*» (la cita és de Vallcorba a la *Nota* a l'edició d'*Onze Nadals*, p. viii). I com es pot deduir de la targeta de visita del poeta enviada a Vallverdú el 29 de maig del 1972: «Benvolgut Vallverdú: Us torno les proves amb poques correccions. Poseu esment que no es deixin la "Taula" ni la llista d'obres.» (Arxiu particular de Francesc Vallverdú). Per la data del missatge cal suposar que les «proves» que l'acompanyaven devien ser les darreres paginades de *Tocant a mà...*, ja que el llibre sortí el mes següent.

d) *Canvis en les reimpressions*. Al seu arxiu particular, Vallverdú conserva la còpia d'una carta que ell mateix va trametre a Foix en la qual l'advertia que «el vostre llibre *Catalans de 1918* és exhaurit» i que, com que «els estudiants en demanen», calia «fer-ne una reimpressió». Aquesta, però, es faria «per procediment fotogràfic», i per tant, «només podem fer les correccions imprescindibles: sobretot aquell "comformisme" de la pàgina 10 que ha de dir "incomformisme"!» I acabava dient-li que «si hi esteu d'acord, doncs, procedirem a la reimpressió del vostre llibre» i que «no cal que us molesteu escrivint-me: em podeu telefonar». Al final de la carta, amb lletra de Vallverdú, llegim: «Em telefona el 26-7-73: ho autoritza i em demana algunes esmenes.» Segons m'explica Vallverdú, Foix li dictà per telèfon aquestes esmenes, de les quals, tanmateix i dissor-

tadament, no conserva la llista (caldría acarar les dues edicions per extreure'n l'inventari).

ijj. Testimonis personals.— Arran de la meua edició de *Tocant a mà...*, vaig tenir ocasió de parlar diverses vegades amb Francesc Vallverdú sobre diferents qüestions relacionades amb els textos de Foix a Edicions 62. En una d'aquestes converses, em va dir que ell s'havia encarregat de coordinar les edicions de la col·lecció «Clàssics Catalans del Segle XX», dins la qual havien de sortir les *Obres completes* foixianes, i que, per la responsabilitat que això comportava, havia tingut especial cura que els autors donessin clarament el vistiplau al text que s'hi havia d'editar. Aquesta idea, me l'ha confirmada recentment, i ha afegit la postil·la que, en efecte, contràriament al que passava amb altres autors, com Joan Oliver o sobretot Salvador Espriu, la tasca de correcció de proves no era grata al poeta de Sarrià i, doncs, no hi excel·lia. En tot cas, contra la idea sobre la manca de respecte dels correctors vers els textos dels autors —que solen argüir els mateixos escriptors i alguns crítics, com ara Vallcorba—, em sembla que la tasca duta a terme per Vallverdú en els mecanoscrits foixians, fou, per prudent, modèlica.

Al seu temps, Carmen Sobrevila, bibliotecària del poeta entre 1964-1974 i 1980-1987, m'assegura que, mentre va poder, Foix corregí sempre les proves dels llibres que publicà. Altra cosa és la manera com ho feia: per a ell, la revisió de les proves era una nova «lectura» del text que més aviat tendia a desestimar l'esmena «mecànica» i sistemàtica de les errades i a introduir-hi nous canvis: sobretot substitucions d'un mot o d'un sintagma per un altre. Ella l'hi havia ajudat en alguna ocasió.

Emendatio sense recensio

Quan Vallcorba va topat, segons expli-

ca a l'article que ara glosso, amb *Onze Nadals i un Cap d'Any*, va adonar-se, per la magnitud dels errors que contenia, «que no n'hi havia prou de reproduir el text de Nauta amb les correccions del cas» sinó que calia acarar-s'hi «com si es tractés d'un text antic deturpat per la tradició impresa», és a dir, «fer una *emendatio* filològica». Per facilitar-li aquesta feina, el poeta posà a disposició de l'editor «les carpetes en què desava els textos en estadis anteriors al definitiu o el lliurat a impremta». Analitzats aquests textos, «la primera conseqüència» que se'n podia treure «és que era del tot impossible de fer una *recensio* completa» i, per tant, «no es podia establir cap *stemma* fiable». Aquesta impossibilitat l'impel·lí a passar a la darrera fase de tota edició crítica abans de la constitució del text, l'*emendatio*, passant per alt la primera, la *recensio*, sobre la qual es basen les posteriors, l'*examinatio* i la *selectio*; procediment que, des dels temps de Lachmann, semblava haver estat superat.

És cert que, en algun cas, l'anàlisi de tots els testimonis foixians —dels mecanoscrits, certament, però també dels textos editats— fa trontollar qualsevol especulació lògica i raonada sobre la seva filiació; que en determinats casos molt concrets, amb les dades de què disposem avui dia, és radicalment impossible (vegeu, per exemple, el cas de *JP*) o resulta molt i molt agosarat (vegeu *PA*) plantejar-hi un *stemma* genètic que no sigui un castell en l'aire. Però hauria calgut intentar-ho, si més no en el gruix dels mecanoscrits, ni que fos «per amor del risc», com deia el poeta. En tot cas, per a mi, que potser il·lusòriament l'he creguda possible, era una aventura útil, per les hores de diversió assegurada que m'ha proporcionat, i podrà ser útil a l'obra de Foix —convençut com estic que el text que ofereix tot editor no és *el* definitiu sinó *un* dels possibles—, si dóna pas a altres edicions, a altres hipòtesis que puguin establir, amb més lucidesa, un text més acostat, en aquest cas, al que Foix hauria volgut.

No tornaré a insistir, en aquest sentit,

sobre la manca d'exhaustivitat en la compilació de testimonis que evidencien les edicions de Vallcorba. Només vull remarcar que, segons el meu parer, les variants de les versions *posteriors* al text que es pren com a base «autoritzades» per l'autor —que Vallcorba rebutja en bloc (excepte, curiosament, i sense cap mot que en doni raó, en el cas de *Tocant a mà...*)—²⁹ formen part de la història textual del text tant com les *anteriors* i cal, doncs, oferir-ne les discrepàncies al lector. Aquest definirà, en tot cas, l'autoria de canvis com per exemple el de «masses» (a *DDI*) per «maces de boter» (a *PJ*). Ni que l'immens esforç de comparació i la poc estimulants tasca de col·lació d'aquestes variants doni uns resultats tan poc, per minsos, gratificants.

Emendatio *sense* examinatio

Davant l'hàbit foixià d'escriure directament a màquina sobre dos fulls, original i còpia al paper carbó, sobre els quals feia correccions a mà que passaven o no a una segona versió també sobre dos fulls i amb correccions autògrafes (i així successivament, segons Vallcorba fins a «una tercera o quarta còpies»), l'editor afirma que «per fortuna, algú passava el text en net a màquina abans de donar-lo a impremta». En el context en què està formulada aquesta afirmació, sembla tenir una intenció generalitzadora, de descripció d'un fet habitual; en tot cas Vallcorba no diu en cap moment que es refereixi a un llibre en concret. A l'Arxiu Foix, només he analitzat en profunditat els mecanoscrits conservats dels textos del *Diari 1918*, però puc donar fe que tots aquests són mecanografiats d'uns mateixos dits: els de Foix. A més, si ho he sabut veure bé, Vallcorba només parla d'un

29. Dic «curiosament» perquè d'aquest volum ja havia aparegut una edició crítica sota la meua cura dos anys abans de la de Vallcorba (Barcelona, Edicions 62, 1993).

mecanoscrit dactilografiat per una mà diferent a la del poeta a la nota justificativa de la seva edició de *Les irreals omegues*. El cas seria, a partir de les dades que dona el mateix editor, d'una excepció més que no pas de la norma.

El mèrit de l'emendatio

L'article de Vallcorba que comento acaba amb l'aportació d'alguns exemples significatius que posen de manifest la necessitat de l'*emendatio* que ell defensa. El cas és que un elevat nombre dels errors que esmenta aquí i a les seves edicions ja havien estat advertits i consignats per Ferrater i un altre, més reduït però no gens negligible, pels correctors de diverses editorials. Crec que una edició «crítica» hauria de donar compte de l'autoria i la cronologia d'aquests encerts, de la mateixa manera com fa Vallcorba a l'hora de subratllar-ne els desencerts.

FINAL

La finalitat última d'aquesta nota no és altra que la d'evidenciar el buit que existeix actualment dins el camp de la reflexió tèdrica sobre l'edició filològica de textos contemporanis a casa nostra. L'anàlisi tèdrica aquí tot just esbossada posa el dit a la nafra so-

bre el sentit i la funció que ha d'exercir la crítica textual d'obres contemporànies i sobre les seves divergències respecte de l'edició de textos antics. En aquesta, tant Lachmann com Bédier, des de postulats científics diria que antagònics, ja van demostrar que la compilació de variants i errors hi pretén establir un text al més acostat possible a un hipotètic original, perquè aquest ha anat degradant-se amb el pas del temps. En aquella —la crítica d'obres contemporànies— la compilació de les variacions que pateix el text tendeix més aviat a mostrar-ne el procés d'elaboració, l'examen del qual facilita el discerniment d'errors i variants. Per dir-ho d'una manera gràfica, en la crítica de textos antics el temps juga *contra* l'editor, perquè és la causa de les successives desviacions del text original; en la dels contemporanis, en canvi, el temps juga a *favor* de l'editor, en tant que aquest li proporciona la línia evolutiva dels diferents estadis d'elaboració del text. Aquesta seria, segons el meu parer, la frontera que separa una i altra mena de crítica textual. Les excepcions, que també en trobarfem, confirmarien la regla. No n'és cap, però, el cas de Foix; a no ser que se'n vulguin magnificar, per interessos que no ve al cas d'explicitar, les contaminacions dels seus textos comeses per la tradició impresa.

JOAN R. VENY-MESQUIDA

Notes sobre editors, col·leccions i obres populars i de consum que sí varen existir a la Barcelona del primer terç de segle, *per Just Arévalo*

Tal i com pretenem indicar amb aquest títol, que no dissimula gens ni mica el deute que l'autor manifesta envers un altre estudiós de la matèria en l'àmbit de la hispanística,¹ les següents línies volen ésser una

primera aproximació, un seguit de pistes i reflexions sobre alguns aspectes a penes coneguts de la petita història cultural nostra. En concret, la nostra intenció és analitzar la trajectòria d'algunes empreses edito-

1. Ens referim a Gonzalo Santonja, un dels pocs estudiosos que, en els darrers temps a l'estat es-

panyol, han continuat la labor iniciada per F.C. Sáinz de Robles i Luis S. Granjel, i, amb rigor i assiduitat,